

Memlûkler Dönemi Hanefî Usul Literatürü

Hanafi Usul Literature in Mamluk Period

Tuncay Başoğlu¹

ÖZ

Memlûkler dönemi Hanefileri seksen civarında usul eseri yazmışlardır. Bu usul yazımının temel hususiyetlerinden biri belirli eserler etrafında odaklanmasının yanısıra hatırı sayılır bir çeşitlilik de göstermesidir. Bir bütün olarak müteahhîrûn dönemi Hanefî usul yazımındaki ana eğilimler -Maveraünnehir geleneğini sürdürme ve mütekellimûn yöntemine intibak çabaları- Memlûk Hanefileri için de geçerlidir. Bunun yanısıra Memlûk ilim ortamının getirdiği tartışmalar da kısmen Hanefî usul çalışmalarına yansımıştır, ancak -Kafiyeci'nin eserleri istisna edilirse- diğer mezheplerin aksine kavaid, fetva âdâbı, ictihad-taklid literatürünün Hanefilerde daha geç bir dönemde geliştiği söylenebilir. 7./13. ve 8./14. yüzyıllar boyunca Memlûk Hanefileri'nin önde gelenleri, ağırlıklı olarak başka bölgelerden -özellikle Orta Asya'dan ve Anadolu'dan- gelerek Memlûk topraklarına yerleşen âlimlerden oluşmaktadır. Bu âlimler fûruda ağırlıklı olarak *Hidaye*, usulde ise Pezdevî'nin usulü ile 7./13. yüzyılda telif edilen muhtasarlar üzerine çalışmışlardır. Bu dönemde Habbazî'nin *Muğnisi* üzerine yazılan şerhler ile Sıgnakî ve haleflerinin Pezdevî usulüne şerhleri Hanefî usul yazımının belkemiğini oluşturur. 9./15. yüzyılda ise İbnu'l-Hüمام ve öğrencilerinin eserleri, usul çalışmalarının zirvesini teşkil eder. 9./15. yüzyıl Memlûk Hanefileri her ne kadar Sadrüşşeria ve Taftazanî'nin eser ve görüşlerine vâkîf olsalar da söz konusu coğrafyada Osmanlılar'daki gibi bu eserler etrafında bir şerh - haşiye geleneği oluşmamıştır. Benzer bir durum İcî'nin *Şerhu'l-Muhtasarı* için de geçerlidir. Öte yandan Memlûk Hanefileri arasında İbnu's-Saatî'nin açtığı yoldan giderek Hanefî ve Şâfiî usul görüşlerini karşılaştırmalı olarak işleyenler olduğu gibi, doğrudan Fahreddin er-Râzî veya İbnu'l-Hacib'in eserleri üzerine çalışma yapan âlimler de söz konusudur.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh usulü, Hanefî, Memlûkler, müteahhîrûn, muhtasar, şerh

ABSTRACT

Around eighty Usul works were written by Mamluk Hanafis. Although there is tremendous range in this literature, one of its distinguishing features is its concentration on a few key works. The overall tendencies in Hanafi Usul writing during the late classical (mutaakkhkirun) period, i.e., continuation of the Mawaraunnahr tradition on the one hand and adjustment efforts to Mutakallimun Usul on the other, can also be seen in Mamluk Hanafis'

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Tuncay Başoğlu,
TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul, Türkiye
E-posta: htuncaybas@gmail.com
ORCID: 0000-0001-5539-296X

Başvuru/Submitted: 18.11.2021

Revizyon Talebi/Revision Requested:
03.01.2022

Son Revizyon/Last Revision Received:
23.01.2022

Kabul/Accepted: 31.01.2022

Atıf/Citation: Başoğlu, Tuncay. Memlûkler Dönemi Hanefî Usul Literatürü. *İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review* 12/1, (Mart 2022): 55-92.
<https://doi.org/10.26650/iuitd.2022.1025290>

writings. Besides, the issues that Mamluk scholarly environment brought up, were reflected in Usul works of Hanafis. However, with the exclusion of al-Kafiyajî, the literature on qawaid, adab al-fatwa, and ijtihad and taqlid developed later in Hanafis in opposition to other madhhabs that had writings on these titles in the Mamluk period. Throughout the 7th and 8th (13th and 14th) centuries, the prominent Hanafis of the Mamluk period overwhelmingly came to and settled in Mamluk lands from other places, particularly Central Asia and Anatolia. These scholars primarily studied and composed sharhs on Usul al-Pazdawi, as well as mukhtasars from the 7th/13th century. At this early phase, sharhs on al-Mughni of al-Khabbazi written by various scholars and sharhs on Usul al-Pazdawi written by al-Sighnaki and his successors constituted the backbone of Hanafi Usul writing. As for the 9th/15th century, the writings of Ibn al-Humam and his disciples constituted outstanding and mature examples. Although the Hanafi scholars of this last century knew the works and views of Sadr al-Sharia and al-Taftazani, no sharh–hashiya tradition developed among them, unlike their Ottoman contemporaries. A similar case is true for Sharh al-Mukhtasar of al-Jî. On the other hand, some scholars treated Hanafi and Shafii Usul views comparatively, following the path of Ibn al-Saati, as there were others who wrote sharhs on the works of Fakhr al-Din al-Razi and Ibn al-Hajib..

Keywords: Usul al-fiqh, Hanafi, Mamluk period, mutaakhhirun, mukhtasar, sharh

EXTENDED ABSTRACT

The aim of this article is to map out Usul studies of Hanafis of the Mamluk period. According to our findings, 43 Hanafi scholars wrote around 80 Usul works throughout that period. However, it is possible to find new Usul works through more research in the manuscript libraries or historical sources. I pointed out the status of these works, whether they are extant as manuscripts or printed or edited as part of dissertations, or not extant and mentioned only in the bio-bibliographical sources. Although more than half of the works in our list are extant now, few of them were published through the scholarly critical edition, few of them were studied by the researchers.

Even if they were raised in other locations, I included those scholars who lived and died in Mamluk lands. During the Mamluk period, many prominent Hanafis from Central Asia and Anatolia moved to and settled in Mamluk lands in the 7th and 8th (13th and 14th) centuries. These scholars mostly studied and wrote sharhs on al-Hidaya in furu al-fiqh, as well as Usul al-Pazdawi and mukhtasars written in the 7th/13th century in Usul al-fiqh (with the exception of al-Muntakhab of al-Ahsikati, on which very few commentary was produced in the Mamluk region). At this early phase, sharhs on al-Mughni of al-Khabbazi and al-Manar of al-Nasafi written by various scholars and sharhs on Usul al-Pazdawi written by al-Sighnaki and his successors constituted the backbone of Hanafi Usul writing. There were a few sharhs on the work of Ibn al-Saati, Iraqi Hanafi scholar of the 7th century, who wrote his Usul following the example of al-Amidi. As to the 9th/15th century, the writings of Ibn al-Humam and his disciples constituted the outstanding and mature examples in Usul.

Although this literature is known for its focus on some pivotal works, there is also a remarkable diversity, as evidenced by attempts to write new mukhtasars such as al-Shamil fi al-Usul by an unknown author, Quds al-Asrar by Ibn al-Rabwa al-Qunawi and works by Alauddin al-Turkmani. Some scholars, on the other hand, compared Hanafi and Shafii Usul viewpoints, following the path of Ibn al-Saati, like Jami al-Usul of Rukn al-Din al-Samarqandi and al-Tahrir of Ibn al-Humam, while others studied the writings of Fakhr al-Din al-Razi and

Ibn al-Hajib.

Although the Hanafi scholars of the Mamluk period had known the works and views of Sadr al-Sharia al-Thani and al-Taftazani, no sharh and hashiya tradition developed among them, unlike their Ottoman contemporaries except Nuqrakar (Abdullah b. Muhammad al-Nisaburi) who wrote a commentary on al-Tanqih of Sadr al-Sharia, and Ibn Qutlubuga who wrote a hashiya on that commentary. A similar case is true for Sharh al-Mukhtasar of al-Iji. Although some Hanafis of this period wrote commentaries on al-Mukhtasar of Ibn al-Hajib, there is no such writing of hashiyas on the works of al-Iji, al-Taftazani, and Sayyid Sharif al-Jurjani. This is another difference from Ottoman Hanafi scholars.

The overall tendencies in Usul writing of Hanafis of the late classical (mutaakhhirun) period, i.e., continuation of Mawaraunnahr tradition on the one hand and adjustment efforts to mutakallimun Usul on the other is recognizable in the writings of Mamluk Hanafis too. From the 8th century on, many of the Hanafi scholars –especially those coming from eastern lands– had a thorough training and competency in logic, mutaakhhirun kalam, and falsafah, as we may see the outcomes of this knowledge in style and content of the writings of Siraj al-Din al-Ghaznawi al-Hindi, Ibn Mubarakshah, Nuqrakar, Ibn al-Humam, and al-Kafiyaji. Discussions on Kalami, logical, linguistic, and legal principles (muqaddimât) are examples of the novelties in Hanafi Usul writing of that period.

Furthermore, many of the issues that the Mamluk scholarly environment brought about, were mirrored in Usul works of Hanafis, but not all of them were evenly represented. Some scholars, such as Ibn al-Humam, debated matters such as ijihad, taqlid, and intisab and intiqa (following a madhhab and transition to another one). Not all Hanafis tackled these matters in accordance with the Hanafi Usul tradition, but some of them did so as they were articulated in al-Amidi and later. We may add to this, mention of subsidiary or secondary sources like urf.

Effects of widespread hadith culture may be seen in the Usul and furu writings of Mamluk Hanafis. Besides this, criticism directed to Hanafis on issues related to hadith sciences triggered new works on hadith as well as more elaborated treatment of the related issues in Usul works. Moreover, there are some Hanafis of Ahl al-Hadith orientation like Sadr al-Din Ibn Abi'l-Izz and Shams al-Din al-Qunawi that have different approaches to some Usul issues like madhhab and taqlid, different than the main group of Hanafis. However, the literature on qawaid and adab al-fatwa developed later in Hanafis in opposition to other madhhabs that had writings on these titles in the Mamluk period.

In sum, there is a vast field of research and need for scholarly publication of manuscripts that call for the contribution of young scholars. Considering the reshaping of Hanafi Usul, especially in the 8th/14th century, together with the discussions on new legal issues and the issues brought by the legal practices of the Mamluk legal system, it is interesting to find out how Hanafis of this period interpreted the madhhab and contributed to it, and how their thoughts and approaches were reflected in the Ottoman scholars and other Hanafis of later periods.

Giriş

Bu makalede Memlûkler döneminde yaşamış olan Hanefî âlimlerin fıkıh usulü eserlerini, gerek Hanefî usul yazımı gerekse Memlûkler dönemi usul yazımı içerisinde sahip oldukları yer açısından ele almayı hedefliyoruz. Usul tarihi bakımından söz konusu eserlerin yazımında etkili olan gelişmelerin, yazıldıkları döneme özgü özelliklerin veya meselelerin bulunup bulunmadığı, diğer mezhep alimlerinin ve önceki (mütekaddimûn dönemi) yahut sonraki (Osmanlı dönemi) Hanefîlerin eserleriyle karşılaştırıldığında ne tür bir benzerlik yahut farklılaşmanın bulunduğu gibi sorular etrafında konuyu inceleyeceğiz. Dönemin genişliği, eser sayısının çokluğu ve bir kısım eserlerin günümüze ulaşmamış olması, birçoğunun ise halen yazma halde bulunması gibi çeşitli sebeplerle makale daha çok döneme dair bir harita sunan tasvir ağırlıklı bir çalışma durumundadır. Belirli meseleler ve terimlerin bu eserlerde işlenişini ele alan çalışmaları birlikte, zamanla, konuya dair daha iyi bir tarihî kavrayış elde etmek mümkün olacaktır.

Bu çalışmada başka bir beldede yetişmiş olsa bile ömrünün belli bir dönemini Memlûk topraklarında geçiren ve orada vefat eden alimler esas alınmıştır, öte yandan Molla Fenârî (v. 834/1431) veya Seyyid Şerif el-Cürcanî (v. 816/1413) gibi hac veya eğitim amaçlı seyahat esnasında Memlûk topraklarında bulunmuş olanlar dahil edilmemiştir. Memlûk Hanefîleri'nin tamamı değil, bir usul eseri kaleme almış veya usule dair görüşlerini çeşitli eserlerinde ifade etmiş olanlar çerçevesinde bir inceleme yapılmaktadır. Eyyübîler ve Memlûkler dönemine dair daha önce yaptığımız bir araştırmada bir fıkıh eseri telif eden 109 Hanefî alim tespit ettik.¹ Eyyübîler döneminde -tespit edebildiğimiz kadarıyla- usul eseri telif eden sadece iki Hanefî alim bulunduğu² buradaki değerlendirmelerimiz ağırlıklı olarak Memlûkler dönemiyle ilgilidir. Ekli listede de görüleceği üzere Memlûk Hanefîleri'nden 43 tanesinin en az bir usul eseri bulunmaktadır.

1. Müteahhirûn Döneminde Hanefî Usulünün Gelişimi

Hanefî fıkıh usulünün erken (mütekaddimûn) dönemdeki gelişimi üzerine şimdiye kadar tez ve makale şeklinde çok sayıda çalışma yapıldı. Hala pek çok eksiklik bulunmasına ve konuyu derli toplu ele alan bir tarih çalışmasının henüz yazılmamış olmasına rağmen, mevcut

-
- 1 Bk. Tuncay Başoğlu, *el-Fıkhu fi'l-ahdeyni'l-Eyyübî ve'l-Memlûki – Hasâisu't-Te'lif ve Serdu'l-Muellefât*, 39. Daha önce yazdığımız makalede bu sayıyı 103 olarak tespit etmiştik, bk. Başoğlu, “Eyyübîler ve Memlûkler Dönemi Fıkıh Yazımı”, *İslâm Tetkikleri Dergisi*, 10/1 (2020), 242. Elbette söz konusu dönemde ve ilgili coğrafyadaki Hanefî alimlerinin sayısı daha fazladır, yukarıdaki sayı, bir fıkıh eseri verdiği tespit edilenlere dairdir.
  - 2 Eyyübîler döneminde yaşamış Hanefî âlimlerden, -Kâsânî'nin Halep'te öğrencisi olan- Ahmed b. Muhammed el-Gaznevî'ye (v. 593/1197) *Kitâb fi usûli'l-fikh* adlı bir eser nispet edilmektedir. Diğer alim, Muvaffak el-Hassî el-Harizmî'nin (v. 634/1236) *el-Fusûl fi ilmi'l-usûl* adlı yazma haldeki bir eseri vardır (eserin zahriyyesinde *Kitâb fi kavaidi'l-hilaf* diye yazılıdır, içeride yirmi fasıl halinde usulle ihtilaflı konular ele alınmaktadır). Müellifi belirsiz olan ve yanlışlıkla Ahmed el-Gaznevî'ye nispetle yayımlanan *el-Hâvî el-Kudsî*'nin girişinde de usulle ilgili bir bölüm yer almaktadır. Bu sebeple ekli listede sadece Memlûkler döneminde vefat eden alimlere yer verilmiştir.

çalışmalar konu hakkında birçok yönden bilgi sunmaktadır.³ Öte yandan Hanefî usul literatürünün müteahhirûn dönemindeki gelişiminin çalışılması ise nispeten daha yenidir.⁴ Bu makalede müteahhirûn terimini, genel olarak İslam düşüncesinde olduğu üzere fıkıh usulünde de Fahreddin er-Râzî (v. 606/1210) ve Âmidî (v. 631/1233) nesli ile ortaya çıkan yeni dönemi ifade etmek üzere kullanıyoruz.

Erken dönemde Hanefî usulünün gelişiminde Iraklı Hanefîler ile Orta Asyalı (Mâverâünnehirli) Hanefîlerin rolleri dikkat çekicidir. Esasen İsa b. Eban (v. 221/836), Kerhî (v. 340/952), Ebu Bekir el-Cessas (v. 370/981) ve Saymerî (v. 436/1045) gibi konuyla ilgili eserleri veya görüşleri aktarılan Iraklı Hanefîler'in Mutezilî kelam anlayışına yakın oldukları, hatta Kadı Abdülcebbar'ın (v. 415/1025) hocası Ebu Abdullah el-Basrî el-Ca'1 (v. 369/979-80) gibi bazılarının doğrudan Mutezile'nin önde gelenleri içerisinde yer aldığı bilinmektedir. Söz konusu dönemde Mutezile'ye mesafeli duran Kudurî gibi çok sayıda Hanefî alim de vardır. Ancak usul söz konusu olduğunda Iraklı Hanefîler içerisinde özellikle yukarıda sayılan isimler öne çıkar. Öte yandan -Harizmliler dışında- Mutezile kelamını benimsemeyen ve kendisini Ehl-i Sünnet olarak gören Orta Asyalı Hanefî âlimler ise usul açısından iki ekol olarak karşımıza çıkarlar: Yazdıkları ile sonraki dönemlere damgasını vuran ve en önemli temsilcileri olarak üç usulcünün (Debûsî (v. 430/1039), Serahsî (v. 483/1090?) ve Pezdevî (v. 482/1089)) öne çıktığı "Mâverâünnehir Hanefî fukaha ekolü" ile Matürîdî'nin kelam görüşlerini dikkate alarak Hanefî usul anlayışını inşa etmeye çalışan "Matürîdî usul ekolü". Bu ikinci ekolden özellikle Alaeddin es-Semerkindî (v. 539/1144), Lâmişî (v. 6./12. yüzyılın ilk yarısı) ve Üsmendî'nin (v. 552/1157?) eserleri günümüze gelmiştir. Alaeddin es-Semerkindî, Lâmişî ve Alaeddin

3 Bu çerçevede pek çok eserde bilgi yer almaktaysa da öncelikle şunlara bakılabilir: Tuncay Başoğlu, "Hicri Beşinci Asır Fıkıh Usûlü Eserlerinde İlet Tartışmaları" (doktora tezi, 2001); Murteza Bedir, "The Early Development of Hanafi Usûl al-Fiqh" (doktora tezi, 1999); a. mlf., *Buhârâ Hukuk Okulu: Yakıf Hukuku Bağlamında X-XIII. Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul: İSAM 2014); Şükrü Özen, "Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Fıkıh Usûlünün Yeniden İnşası" (doçentlik tezi, 2001); Mehmet Boynukalın, "Neşetü usûli'l-fikhi'l-Hanafî ve tatavvuruhu", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 35/2 (2008), 27-56; Heysem A. A. Hazne, *Tatavvuru fikri'l-usûli el-Hanefî* (Amman: Daru'r-Râzî, 1428/2007); Murat Şimşek, *Mezhepleşme Sürecinde Hanefîlik: Tarih ve Usûl* (Konya: Aybil Yayınları, 2014); Şevket Topal – M. Sait Arvas, "Hanefî Usûlündeki Temel Yaklaşımlar Hicri Altıncı Asrın Ortalarına Kadar", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13 (2018), 175 – 209; Zübeyde Dokak, *Maveraünnehir Hanefî Usulünde Sünnet (V.-VIII. Asırlar Çerçevesinde Mukayeseli Bir Yaklaşım)* (İstanbul: İFAV, 2020).

4 Müteahhirûn dönemi -Osmanlı öncesi- Hanefî usulüyle ilgili bazı çalışmalar için bk. Dokak, *a.g.e.*; Mehmet Sait Arvas, "Hicri VII. Asra Kadar Hanefî Usûlü Bağlamında Fıkıh Usûlü Kelâm İlişkisi", (doktora tezi, 2018); Sezay Bekdemir, "Sadruşşeria es-Sâni'nin Hukukçuluğu (et-Tavzîh fi Halli Ğavâmizi't-Tenkîh Adlı Eseri Bağlamında)", (doktora tezi, 2016); Mehmet Ümütlü, "Sadruşşeria'nın Usul Anlayışı ve Hanefî Usul Geleneğindeki Yeri", (doktora tezi, 2018); Muhammed Ferruh Oruç, "Habbâzî'nin el-Muğnî fi Usûli'l-Fıkıh Adlı Eserine Hârizmî Tarafından Yapılan Şerhin Tahkik ve Tahlili", (y. lisans tezi, 2015); Mehmet Boynukalın, "Hanefî Usûl Muhtasarlarının Gelişimi: (II) Hüsameddin el-Ahsikefî'nin el-Müntehab'ı ve Hanefî Usûlündeki Yeri", *Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/2 (2017), 21-42; a. mlf., "Hanefî Usûl Muhtasarlarının Gelişimi: (III) Habbâzî'nin Muğnî'si ve Hanefî Usûlündeki Yeri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 31 (2018), 589-609; Nurullah Agitoğlu, "Hicri VIII. Asır Hanefî Usûlcülerinin Bazı Hadis Meselelerine Yaklaşımı: Sadruşşeria Örneği", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/18 (2017/3), 9-22; a. mlf., "Hanefî Usûlcü Habbâzî'nin (ö. 691/1292) Bazı Hadis Usûlü Konularına Yaklaşımı", *Türkoloji Araştırmaları*, 12/20 (2017), 53-62.

el-Üsmendî'den sonra bir süre kesintiye uğramış görünen Hanefî usul çalışmalarının yeniden başlaması da 7./13. yüzyıla tekabül etmektedir.⁵

Müteahhirûn döneminde önceki Hanefîler'in eserleri arasında ağırlıklı olarak Pezdevî'nin usul eseri üzerine çalışma yapılmıştır. Bu tercihte benimsediği duruşun ve görüşlerin yanısıra, muhtasar olmasına rağmen muhtevasının daha zengin ve gelişmiş oluşu, konu tertibinin daha derli toplu olması etkili olmuştur; ancak esas belirleyici çerçevenin, bir bütün olarak Mâverâünehir Hanefîleri'nin 5./11. yüzyıldan itibaren Hanefî mezhebine yön veren ilim çevresi oluşu ve Hanefîlerin ilim silsilelerinin onlar üzerinden devam etmesi olduğu gözardı edilmemelidir.

Müteahhirûn dönemini kendi içinde kabaca erken (7.-9./13.-15. yüzyıllar) ve geç dönemler (10.-13./16.-19. yüzyıllar) olarak ikiye ayırarak ele alabiliriz. Erken müteahhirûn döneminde Mısır ve Biladuşşam yani Eyyubî-Memlûk toprakları, tüm İslam âleminde ilim adamlarını kendisine çeken yeni bir ilim havzası/bölgesi olarak ortaya çıkmıştır. Buna mukabil, Moğol istilasıyla eski görkemini kaybetmiş olan Bağdad-Semerkand hattındaki bölgeler de bu erken müteahhirûn dönemi boyunca hala önemli ilim adamları ve büyük eserler ortaya çıkarabilmiştir. Bu iki bölgede yaşayan âlimler dönemin ilmî üretimini ve yönelişini büyük oranda temsil edicidir. Öte yandan yeni ortaya çıkmakta olan Anadolu-Osmanlı, Hint alt kıtası ve Mağrib/Fas bölgeleri, daha çok 9./15. yüzyıldan itibaren önemli ürünler ortaya koyacaktır.

Hanefî alimlerinin 6./12. yüzyıldan itibaren başlayan batıya doğru göçleri, Moğol istilasıyla birlikte daha da ivme kazanmış görünmektedir. Erken müteahhirûn döneminde Memlûk topraklarında Habbâzî'den (v. 691/1292) İbn Hümâm (v. 861/1457) ve iki öğrencisine (İbn Emiri Hac (v. 879/1474) ve İbn Kutluboğa (v. 879/1474)) kadar bir dizi Hanefî usulcü faaliyet göstermiştir. Aynı dönemde doğudaki bölgelerde Ahsikesî (v. 644/1246), Nesefî (v. 710/1310), Abdülazîz el-Buhârî (v. 730/1330), Sadrüşşerîa es-Sânî (v. 747/1346), Seyyid Şerif el-Cürcanî gibi pek çok Hanefî alim yetişmiş, bunların bir kısmı (Habbazî, Sıgnakî (v. 714/1314), Etkânî (v. 758/1357), Kâkî (v. 749/1348) gibi) Memlûk topraklarına intikal etmiştir. Anadolu'da ise 8./14. yüzyıldan itibaren Alaeddin Ali Esved (v. 800/1397) ve Kadı Burhaneddin (v. 800/1398) gibi çeşitli alimler yetişmiş ve bir sonraki yüzyılda aralarında Molla Fenârî ve Molla Hüsrev'in (v. 885/1480) de bulunduğu çok sayıda alim usulle ilgili çalışmalar yapmışlardır.

Hanefî usulüne dair 7.-9./13.-15. yüzyıllar arasında yapılan çalışmaları incelediğimizde iki tür yöneliş ayırdedebiliriz: Bunlardan ilki, 5./11. yüzyıl Maveraünnehir fukahasının (özellikle Serahsî ve Pezdevî'nin) yazım tarzına sadık kalan ve ağırlıklı olarak Pezdevî'nin usulünü esas alan çalışmalardır. Bunlar ihtisar ve şerh yazımı şeklinde, önceki eserlerin konu tertibi ve içeriğinden istifadeyle hazırlanmışlardır. Pezdevî'nin usulünü ihtisar eden Ahsikesî ve Nesefî'nin eserleriyle ağırlıklı olarak Serahsî'nin usulüne dayanan Habbazî'nin eseri bu tarz muhtasar çalışmaların örnekleridir. Bu eserler daha çok ders kitabı ihtiyacını karşılamak

5 Üsmendî (v. 552/1157 [?]) ile Ahsikesî (v. 644/1246-47) arasındaki neslin daha çok fîru eserleri yazımına yöneldiği ve yukarıda bahsedilen Ahmed el-Gaznevî ve Muvaffak el-Harizmî gibi birkaç alimin eserlerinin yaygınlaşmadığı anlaşılmaktadır. Söz konusu ara dönem hakkında ayrıca bk. Mehmet Boynuakalın, *Fıkıh Usulü Alimleri ve Eserleri (III-XIII. Hicri Yüzyıl)* (İstanbul: İFAV), 131 vd.

üzere yazılan, tertipteki bazı tasarruflar dışında ana eserleri izleyen çalışmalar olmuştur. Bunlar Hanefî usul yazımına yenilik getiren eserler olmamakla birlikte her biri yeni şerh çalışmalarına konu olmuştur. Ancak içerinde uzun süreli bir şerh geleneği oluşturduğu söylenebilecek tek eser Neseî'nin *Menâr*'ıdır. Bu yönelişin müteahhirûn dönemindeki ürünleri, önceleri Pezdevî usulüne, daha sonra ise Neseî'nin *Menâr*'ına yapılan bazı önemli şerh çalışmalarıdır.

İkinci yöneliş ise, Fahreddin er-Râzî ve Âmidî ile ortaya çıkan usuldeki yeni yazım tarzını, bir başka ifadeyle mantığa dayalı burhanî yöntemi, usul konularını ele almada tahkik metodunu ve bu mütekellimlerin konu tertibini -bazı farklılıklarla da olsa- benimseyen usulcülerden oluşur. Kısacası, Râzî ve Âmidî ile ortaya çıkan, adeta mezhepler üstü bir bakışla konuları ele alan tahkik tavrına uzak kalmanın kenarda kalmak olduğu bilinciyle hareket eden bu usulcüler, Hanefî usul görüşlerini esas alarak eserlerini yazmışlardır. Bu yönde bildiğimiz ilk teşebbüs, İlhanlılar döneminde Bağdad-Semerkind hattında yaşayan Hanefîler'den geldi: Bu tarz ilk eser Iraklı, genç yaşta vefat eden Muzafferüddin İbnu's-Saati'ye (Ahmed b. Ali, v. 694/1295), ikincisi ise Sadrüşşeria es-Sani'ye aittir. Esasen Sadrüşşeria'nın eserleri, Hanefî usulünün müteahhirûn dönemine yön vermiş, aynı zamanda şerh ve haşîye yazımında tercih edilmiştir. Sadece Taftazanî (v. 792/1390) ve Seyyid Şerif el-Cürânî gibi doğulu âlimlerce değil, Osmanlı alimlerinde tercih edilen de bu yöneliş olmuştur. Osmanlı uleması ve Anadolu'daki diğer âlimler her ne kadar *Menâr* üzerine de büyük miktarda çalışma yapmışlarsa da Molla Fenari, Molla Hüsrev, İbn Kemal Paşa (v. 940/1534) gibi önde gelen alimlerin tahkik tavrını benimsediğini, usulde ana meşguliyetlerinin, iki ana şerh geleneği üzerinde (bir yandan Tazvîh ve onun haşîyesi Telvîh ile diğer yandan İcî'nin (v. 756/1355) Şerhu'l-Muhtasar'ı ve onun ilk haşîyeleri etrafında) odaklandığını söyleyebiliriz.

Memlûk coğrafyasına gelindiğinde, buradaki Hanefî alimlerde de karşımıza aynı iki yöneliş çıkmakta, ancak önemli farklılaşmalar görülmektedir. Aşağıda bu konu ele alınacaktır.

2. Memlûkler Döneminde Hanefî Usulcüler ve Usul Çalışmaları

Daha önce yayınladığımız bir makalemizin ekinde yer alan âlimlerin vefat yerlerinden de görüleceği üzere,⁶ Hanefî âlimler Halep başta olmak üzere, Dımaşk, Kahire, Kudüs, Mekke gibi önemli ilim merkezlerinde eğitim faaliyeti yürütmüşler, ayrıca kadılık gibi çeşitli görevler almışlardır. Hanefîler, Mısır ve Biladuşşam bölgelerinde halkın çoğunluğunun mezhebi olan Şafî mezhebiyle rekabet içinde varlıklarını göstermeye çalışmışlardır.

Memlûkler döneminde ilmî faaliyetlerini Memlûk topraklarında sürdüren Hanefî usul âlimleriyle ilgili bir liste bu çalışmanın ekinde yer almaktadır. Görüleceği üzere Hanefîler'in ilk nesilleri Orta Asya'dan gelenlerden oluşmaktadır. Bunlar genellikle Mâverâünnehir Hanefî usul geleneğini takip etmişlerdir. Habbâzî, Sıgnakî, Rükneddin es-Semerkindî (v. 701/1301), Kıvamuddin el-Kâkî ve Emir Katib el-Etkânî bunlar arasındadır. Bu âlimler içerisinde

6 Tuncay Başoğlu, "Eyyübîler ve Memlûkler Dönemi Fıkıh Yazımı", *İslâm Tetkikleri Dergisi*, 10/1 (2020), 273-332.

Müeyyedüddin el-Harizmî (v. 775/1373) gibi Harizm bölgesinden gelen, Mutezilî eğilimli Hanefiler de vardır. Orta Asya'ya yakın bölgelerden gelen ve bu grupta mütalaa edilebilecek başka alimler de bulunmaktadır. Kirman'dan Kıvamuddin el-Kirmanî (v. 749/1348), Nişaburlu Nukrekar (v. 776/1375), Gazneli Siraceddin Ömer el-Hindî (v. 773/1372) gibi alimler bunlar arasında sayılabilir. Görebildiğimiz kadarıyla Anadolu'dan gelenlerin aksine Orta Asyalı ve civar bölgelerden gelen âlimler, Memlûk coğrafyasında ulema aileleri oluşturamamıştır.

İkinci bir grup Anadolu'dan gelenlerden oluşmaktadır. Bunlar arasında en meşhurları Ekmeleddin el-Bâbertî (v. 786/1384), Celaleddin et-Tirevî et-Tebbanî (v. 793/1391), Kafiyeci (v. 879/1474) ve Serûcî'dir (v. 710/1310). Anadolu kökenli âlimlerin genellikle ilk nesillerinden ziyade Memlûk topraklarında yetişen ikinci, üçüncü nesil çocukları arasından meşhur fıkıh ve usul alimleri çıkmıştır. Aşağıdaki üçüncü grup genellikle bunlardır.

Üçüncü grup, baba veya dedeleri köken olarak -genellikle- Anadolu veya Kıpçak bölgelerinden gelmekle birlikte kendileri Memlûk topraklarında yetişen âlimlerden oluşmaktadır. Bunlar arasında Necmeddin et-Tarsusî (v. 758/1357), Cemaleddin el-Konevî (v. 770/1369), İbnu'r-Rabve el-Konevî (v. 764/1363), İbn Balaban (v. 739/1339), İbnu'l-Hümmam (v. 861/1457), Bedreddin el-Aynî (v. 855/1451) ve İbn Kutluboğa sayılabilir. Bunların yanısıra Mardinli Türkmanî ailesinden gelen birkaç fakih ile Halepli İbnu'ş-Şihne ailesinden gelen fakihler (mesela Lisanuddin İbnu'ş-Şihne (v. 882/1477) ve Seriyüddin İbnu'ş-Şihne (v. 921/1515)) de bu grupta yer alır.

Dördüncü bir grup köken olarak Arap asıllı ve yerli olanlardan oluşmaktadır. Bunlar arasında Nureddin ez-Zengi zamanından itibaren Hanefî medreselerinin kurulduğu Halep'te yetişen veya Halepli olan âlimler daha fazladır. Bu alimler arasında, Alaeddin el-Kudsî (v. 746/1345), Sadreddin İbn Ebi'l-İzz (v. 792/1390), Kureşî (v. 775/1373), Alaeddin et-Trablusî (v. 849/1445'ten sonra), Kâriülhidaye (v. 829/1426) ve İbn Emiri Hac el-Halebî gibi isimler ile Irak'tan bu bölgeye gelip yerleşen İbnu'l-Fasîh (v. 755/1354) gibi bazı alimler yer alır.

Bu dört ana grubun dışında Mağrib kökenli Yusuf el-Vannuğî (v. 839/1435'ten sonra) ve -usul eseri telif etmemiş olan- Somali kökenli Zeylai'ler gibi farklı bölgelerden âlimler de vardır.

Ekli listede görüleceği üzere Memlûk Hanefilerince yazılmış seksen civarında usul eseri tespit ettik. Bunlardan bazıları, ilgili müelliflerin Memlûk topraklarına gelmelerinden önce yazılmıştır.⁷ Tarihî kaynaklarda veya elyazması kütüphanelerinde yeni bazı eserlerin keşfedilmesiyle bu sayının biraz daha artması mümkün olmakla birlikte eldeki bilgiler genel resmi sunmaktadır. Söz konusu eserlerden -Memlûk topraklarında yazılmış olanlar dikkate alındığında- 45'i günümüze ulaşmış (18 tanesi matbudur, 2'si tahkik edilmekte olup basılacaktır, 15'i tez olarak çalışılmıştır, 10'unun mahtut nüshaları çeşitli kütüphanelerdedir), 31 tanesi ise kaynaklarda zikredilmekte olup herhangi bir nüshası tespit edilememiştir (ayrıntılı bilgi için bk. Ek-2 Memlûkler Dönemi Hanefî Alimlerinin Usul Eserleri).

7 Bunlar arasında Sıgnakî'nin *el-Vâfisi*, Etkânî'nin *et-Tebyin şerhu'l-Müntehab* adlı eseri, İbnu'l-Fasîh'in *Nazmu Menari'l-envarı* ve bu eserin şerhi yer almaktadır. EK-2'de bunların ayrıntılarına bakılabilir.

2.1. Memlûk Hanefî Usul Çalışmalarının Özellikleri

Yukarıda bahsedildiği üzere Memlûk Hanefîlerinde de erken müteahhirûn döneminde karşılaştığımız iki yöneliş bulunmakta, ancak mesela Osmanlı dönemiyle karşılaştırıldığında önemli farklılaşmalar görülmektedir. Öncelikle 7. ve 8. (13. ve 14.) yüzyıllardaki alimler, çoğunlukla erken dönem Hanefî usul geleneğini sürdürmüşler, ihtisar ve şerh çalışmaları yoluyla bu eserleri işlemişlerdir. Öte yandan Rûkneddin es-Semerkanî ve Tâceddin et-Türkmanî (v. 744/1343) gibi bir arayış içinde olan usulcüler de vardır. 8./14. yüzyıldaki Hanefî alimlerin tıpkı Sadruşşeria'da olduğu üzere iyi bir kelim ve mantık eğitimi aldıkları, ancak bu birikimlerini şerhler içerisinde sundukları görülmektedir (Kirmanî, Siraceddin el-Gaznevî, Mîrek (v. 784/1382), Nukrekar bunlar arasında sayılabilir). Mütakellimûn tarzı usul yazımına yönelik teşebbüsler bulunsa da Amidî-İbnu's-Saatî çizgisini izlemiş görünen İbnu'l-Hûmam ve öğrencisi-ilk şârihi İbn Emiri Hac dışında tam olarak bunu gerçekleştirebilen bir alimin bulunmadığı söylenebilir.

İkinci olarak Osmanlılar'da yaygın olan *Telviḥ* haşiyeleri ve *Şerhu'l-Muhtasar* (İcî) haşiyeleri yazımı -az sayıdaki örnek dışında- Memlûkler'de söz konusu değildir. Sadruşşeria'nın ve İcî'nin eserleri 9./15. yüzyıldaki Memlûk Hanefî alimleri arasında tanınmaktaysa da Osmanlılar'daki gibi yoğun bir haşiye yazımı söz konusu olmamıştır. Bu, temelde Memlûk ve Osmanlı ilim zihniyeti ve takip edilen gelenekler arasındaki farklılığa dayanmaktadır.

Üçüncü olarak Memlûkler dönemindeki Ehl-i hadis etkisi ve yaygın hadis kültürü bu dönemde yaşayan Hanefîleri de çeşitli yönlerden etkilemiş, gerek fikhî tavırlarına gerekse çeşitli usul ve fûru görüşlerine bu yansımıştır. Hadis ilminin merkezî bir önem arzettiği Memlûk ilim çevrelerinde Hanefî fûru eserlerinde olduğu üzere usul görüşlerinde ve usul eserlerinde de hadis eksensiz ilim anlayışının yansımalarına rastlanabilir. Nitekim fûruda Hanefîler, mezheplerinin sahih hadislere dayandığını ve amel edilmeyen hadislerin gerekçelerinin bulunduğunu göstermek üzere çalışmalar yapmışlardır. Ayrıca İbn Ebi'l-İzz örneğinde görüldüğü üzere Ehl-i hadis yönelişli bazı Hanefî âlimlerin varlığı söz konusudur ve bu alimler bazı usul ve fûru konularında farklı yaklaşımlara sahip olmuşlardır.

Hanefî alimlerin kelim alanında daha çok *el-Akidetu't-Tahaviyye* şerhleri üzerinden yürüttükleri Matüridilik savunması da kendi görüşlerini Ehl-i hadis düşüncesine göre kabul edilebilir kılma yönündeki kaygının bir başka yansımasıdır. Eyyubîler ve Memlûkler döneminde kelim-felsefi karakterinden ziyade tasavvuf ve hadis taraftarlığı yönü öne çıkarılmış bir Eş'arîlik yorumu kabul görmüştü.⁸ Bu bölgede azınlık durumunda olan Hanefîler, bir yandan Matüridî kelim düşüncesini bölgeye taşıırken, diğer yandan Tahavî akidesine şerhler yazarak Ehl-i hadis düşüncesiyle ortak ilkeleri vurgulamaya çalışmışlardır.⁹ Bu durum, Eşarîlik ve Matüridilik arası yakınlaşmayı da tetiklemiştir. Bu dönemde söz konusu iki kelim anlayışının farklarının önemli itikadî esaslarla ilgili olmadığını vurgulayan çalışmalar yapılmıştır. Bu

8 İbn Asakir'in Eşarîliği yorumlayış tarzı hakkında bk. Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik - Maturidilik İlişkisi* (Ankara: Ankara Okulu, 2019), 189-192.

9 Bk. Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik - Maturidilik İlişkisi*, 193-206.

süreçte önce Takıyyüddin İbnu's-Sübki (v. 758/1356) ve oğlu Taceddin es-Sübki (v. 771/1370) ile Necmeddin et-Tarsusi'nin; daha sonra ise İzzuddin Muhammed b. Ebi Bekr İbn Cemaa (v. 819/1416) ile onun öğrencisi İbnu'l-Hümmam'ın çalışmaları dikkat çekicidir.¹⁰

Dördüncüsü, Hanefiler azınlıkta oldukları bu coğrafyada uzun süre mezhep savunusuna ihtiyaç duymuşlardır. Öte yandan İbnu'l-Hümmam ve Kafiyeci gibi birkaç usulcü dışında çoğu âlim, Memlûkler döneminde yaygın olarak tartışılan, hakkında müstakil risaleler yazılan ictehad ve taklid, bir mezhebe ittiba zorunluluğu ve intikal gibi meseleleri usul eserlerinde ele almamıştır.

Beşinci olarak kavaid ve makasid eksenli bir usul yazımı, Hanefiler arasında görülmez. Bu anlamda Hanefiler'de eşbah ve nezair türü ilk eser yazan kişi olan İbn Nüceym'in (v. 970/1563) aynı coğrafyada yetişmiş olmakla birlikte Osmanlı dönemi alimi olduğunu ve bu tarihin hayli geç bir tarih olduğunu belirtmekte yarar vardır.

Orta Asya kökenli âlimlerden Habbâzî, Sıgnakî, Rükneddin es-Semerkanî, Kıvamuddin el-Kâkî, Emir Katib el-Etkânî gibi pek çoğu, Pezdevî ve Serahî'nin tarzında usul yazımını sürdürmüştür. Bunların bir kısmı -aşağıda geleceği üzere- müstakil eserler yazarken, bazıları aynı zamanda Pezdevî'nin usulüne ve/veya Sadrüşşeria öncesi şöret bulan üç muhtasar eserden (Ahsikesî'nin *Müntehab*'ı, Habbazî'nin *Muğnî*'si ve Neseî'nin *Menâr*'ı) en az birine şerh yazmıştır.

Memlûkler'de İbnu'l-Hümmam'ın *Tahrîr*'i öncesi mütekellimûn tarzı tahkik tavrını benimseyen bazı eserler de yazılmış olmakla birlikte bunlar şöret bulmamıştır. Ayrıca Iraklı İbnü's-Saatî'nin eseri üzerine -bazıları yarım kalmış- dört şerh, Sadrüşşeria'nın eseri üzerine bir veya iki çalışma dışında bu eserlere ilgi duyulmamıştır. Râzî'nin *Mahsul* ve *Müntehab* adlı eserleri, Âmidî'nin *İhkâm*'ı, İbnu'l-Hacib'in (v. 646/1249) *el-Muhtasar*'ı ve Beyzâvî'nin (v. 691/1292) *Minhâc*'ı çeşitli usul eserlerinde yararlanılan kaynaklar olmakla birlikte, Hanefiler bunlara dair şerh yazımına da yönelmemişlerdir. Taceddin İbnu't-Türkmanî örneğinde olduğu üzere bu eserlerden bazılarına yönelik birer ikişer şerh veya ihtisar örneğine rastlanmaktadır. Bunlardan biri de İbnu'l-Hacib'in *el-Muhtasar*'ına çok sayıda tenkit yöneltten Bâbertî'nin şerhidir.

Memlûkler döneminde medrese eğitiminde okutulan usul eserleri, bunların hangi sırayla ve nasıl okunduğuna dair ayrıntılı bir araştırma yapılmamıştır. Ancak üzerine çokça şerh yazılan eserlerin eğitimde kullanıldığını, Pezdevî'nin usulü gibi standart olarak okunan bazı eserlerin yanısıra hem müderrisin birikimine ve ilgisine göre hem de dönemlere göre okutulan eserlerde çeşitlilik bulunduğunu söyleyebiliriz. Mesela Alaeddin Ali el-Konevî ed-Dımaşkî'nin (Ali b. Mahmud b. Humeyd, v. 749/1348), öğrencilerine Pezdevî'nin usulünü, İbnu's-Saatî'nin *Bedîu'n-nizam* adlı usul eserini, yine Beyzâvî'nin *Minhâc* ve İbnu'l-Hacib'in *el-Muhtasar*'ını,

10 Bu konuda bk. Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik - Maturidilik İlişkisi*, 209-216.

el-Hâcibiyye'yi ve Kazvinî'nin (v. 665/1266) *el-Havi's-sağir* adlı eserini okuttuğu nakledilir.¹¹ Kadı Muhammed b. Muhammed el-Halebî (v. 902/1496), makûlâtta eğitim için Osmanlı ülkesine (*Rûm*) gitmiş, dönüşte Dımaşk'ta Sadrüşşeria'nın *Tavzihi*'ni okutmuştu ve tarihçi İbn Tolun (v. 953/1546) bizzat bu derslere katılmıştı.¹²

2.2. Yazım Şekli Açısından Eser Türleri

Şekil açısından müteahhirûn dönemi eser türlerini bu âlimlerin usul yazımında da görürüz: Öncelikle hem eğitim amaçlı olarak hem de özlü, mesaili cemetmek üzere Memlûk Hanefileri tarafından da çeşitli usul eserleri yazılmıştır. Bunlar muhtasar, telhis, mukaddime gibi farklı başlıklar taşıyabilmektedir. Bunlar içerisinde en meşhurları Habbazî'nin büyük ihtimalle Dımaşk'ta kaleme aldığı *el-Muğnisi* ile İbnu'l-Hümam'ın *et-Tahrîridir*. Diğer bazı ihtisar denemeleri şöhret bulmamış görünmektedir.

İkincisi, Hanefî usulcülerini, dönemin âdetine uygun olarak çoğunlukla şerh çalışmaları yapmışlardır. Etkânî'nin ve Bâbertî'nin Pezdevî şerhlerinde olduğu üzere, bu şerh çalışmalarının bazıları hayli hacimlidir.

Bazı usul çalışmaları tenkit, reddiye veya reddiyeye cevap şeklindedir. Sayısı fazla olmayan bu tür eserlerden biri, Bâbertî'nin İbnu'l-Hacib'in *el-Muhtasaru'l-usulî* adlı meşhur eserine yönelik yazdığı *er-Rudûd ve'n-nukûd* adlı tenkidî eseridir. Şerh tarzı bir çalışma olarak kaleme alınmışsa da içeriği itibarıyla tenkidî bir şerh veya -ayrı bir tür sayılması halinde- reddiye durumundadır. İbn Kutluboğa'nın *Ecvibe an itirazati'l-İzz İbn Cema* adlı çalışması da bu türden bir eser olarak görünmektedir.

Üçüncü bir tür haşiye yazımıdır. Haşiye özellikle 9./15. yüzyıldan itibaren yaygınlaşan bir eser türü olup Osmanlılar'ın aksine Memlûk Hanefileri'nin çoğunda bu türde eser yazımı nadirdir; bu âlimlerin yazdığı bilinen seksen civarındaki usul eseri içerisinde sadece İbn Mevlanazade (v. 859/1455), İbn Kutluboğa ve Nukrekar'ın eserleri arasında haşiye adıyla zikredilen üç eser vardır. Bu, Osmanlı dönemi usul yazımıyla önemli farklılıklardan birini oluşturur.¹³

Ta'lika adını taşıyan dört çalışmadan hiçbiri günümüze ulaşmamış olup bunlardan üçü Taceddin İbnu't-Türkmanî'ye ve biri Celaleddin et-Tebbanî'ye aittir. Dolayısıyla bunların haşiye ile aynı türden mi yoksa farklı bir yazım biçimi mi olduğuna, bu eserlerden hareketle karar verilemez.

11 Bk. İbn Tolun, *el-Ğurafu'l-aliyye fi teracimi müteahhiri'l-Hanefiyye* (thk. Ali es-Seyyid Abdüllatif, İstanbul: İSAM - Beyrut: Daru'r-Reyâhîn, 2022'de yayımlanacak), "Ali b. Mahmud", biyografi no. 456 (buradan sonra sadece no. şeklinde verilecektir).

12 Bk. İbn Tolun, *el-Ğurafu'l-aliyye*, "Muhammed b. Muhammed el-Halebî", no. 736.

13 Habbazî'nin *Şerhu'l-Muğni*'sini tahkik eden muhakkik, eserin aslında haşiye olduğunu, ama tüm nüshalarda şerh diye adlandırıldığı için bu şekilde ibka ettiğini söyler, bk. *Şerhu'l-Muğni fi usûli'l-fikh* (nşr. Muhammed Mazhar Bekâ, Mekke: el-Mektebetu'l-Mekkiyye, 1426/2005), 1/11. Burada esasen haşiye denilen yazım formunun tanımından kaynaklı bir farklı yaklaşım söz konusudur. Kanaatimizce, öncesinde ta'lik denilen bir notlandırma türü bulunmakla birlikte -8./14. yüzyılda Taftazanî ve Seyyid Şerif el-Cürçânî nesliyle birlikte aşına olduğumuz- haşiye biçiminin, 7./13. yüzyılda varlığı -varsa eğer- istisnai bir şey olabilir.

Dördüncü olarak, haşiye yazımına benzer şekilde Memlûk Hanefileri arasında usulle ilgili risale yazımı da nadirattandır.¹⁴

Beşinci olarak, Memlûkler döneminde hemen tüm ilim dallarında rağbet edilen bir çalışma türü, önemli eserlerin hadislerinin tahrirciydi ve klasik usul eserlerindeki hadislerin tahrircine yönelik çalışmalar da yapılıyordu. Ancak Hanefiler’de bu alanda yapılmış tek çalışma vardır: İbn Kutluboğa’ya ait *Tahrîcu ehâdîsi’l-Pezdevî*.

Bir başka tür, manzum eser telifi veya başka bir eserin nazma çekilmesidir. Memlûk âlimleri arasında bir mensur eseri nazma çekme yaygın olmakla birlikte Hanefî usul müellifleri arasında bunun örnekleri Ebu’l-Velîd İbnu’ş-Şihne (v. 815/1412) ile İbnu’l-Fasîh’e aittir. İbnu’ş-Şihne *el-Ukudu’l-cevahir ve’s-seb’u’z-zevâcir* adıyla kaydedilen (*el-Elfîyye fi’l-ulumi’l-aşere* adlı eserinin bir parçası) eserinde fıkıh usulünü de özetle manzum olarak anlatır. Eserlerini genelde manzum olarak veren İbnu’l-Fasîh’in usulde de *Nazmu Menari’l-envâr* adlı bir çalışması vardır. Ancak İbnu’l-Fasîh bu eseri ve şerhini Bağdat’ta iken kaleme almıştır.

2.3. Muhtasar veya Müstakil Usul Eserleri

Hanefî fakihlerin müteahhîrîn döneminde telif ettikleri ve çeşitli şerhlere konu olan yahut rağbet gören muhtasar eserleri sekiz tanedir: Ahsiketi’nin *Müntehab*’ı, Habbazî’nin *Muğni*’si, Neseî’nin *Menâr*’ı, Sadrüşşeria’nın *Tenkîh*’i, İbnu’l-Hümmam’ın *Tahrîr*’i, Molla Hüsrev’in *Mirkât*’ı, Muhibbullah el-Biharî’nin (v. 1119/1707) *Müsellemu’s-sübut*’u, Hadimî’nin (v. 1176/1762) *Mecâmiu’l-hakâik*’i.¹⁵ Bu muhtasarlardan ikisi, Memlûk coğrafyasında yazılmıştır: Habbazî’nin *Muğni*’si ile İbnu’l-Hümmam’ın *Tahrîr*’i.

2.3.1. Habbazî’nin el-Muğni’si

Maveraünnehir bölgesinde Hucend’de 629/1232’de doğan, ilmî eğitimini tamamladıktan sonra Harizm ve Bağdad’a gidip buralarda bir süre müderrislik yapan Habbâzî, Dımaşk’a ve oradan hacca gitmiş, dönüşte tekrar Dımaşk’a gelmiştir. Buraya 680/1281’den sonra gelmiş ve vefat edinceye kadar yaklaşık on yıl kalmıştır. Muhammed Mazhar Ebu’l-Beka, bizzat müellife ait olan *Şerhu’l-Muğni*’nin bir nüshasının istinsahının 686 yılı Zilhicce ayında (Ocak 1288) tamamlandığını bildirmektedir.¹⁶ Bu durumda hem şerh hem de asıl metin bu tarihten önce telif edilmiş olmalıdır. *Muğni*’nin tam yazılış tarihi bilinmemekle birlikte büyük ihtimalle müellif Orta Asya’dan ayrıldıktan sonraki bir tarihte, belki de Dımaşk’ta yazılmıştır. Çünkü -bildiğimiz kadarıyla- eserin doğu İslam dünyasında (Bağdad-Semer kand hattında ve Hint altkıtasında) herhangi bir erken tarihli nüshasının ve hiçbir şerhinin bulunmaması, o bölgelerdeki Hanefilerin

14 Üçü de kaynaklarda zikredilmekle birlikte günümüzde nüshaları tespit edilemeyen, Necmeddin et-Tarsûsî’nin *Ref’u’l-külfe ani’l-ihvan fi zikri ma kuddime fihî’l-kıyas ale’l-istihsan* adlı risalesi, Celaleddin et-Tebbanî’nin *Risale fi’l-fark beyne’l-farzi’l-ameli ve’l-vacib* adlı eseri ve İbn Kutluboğa’nın *Risale fi’l-usul*’ü bu nadir örneklerden sayılabilir.

15 Bunlardan bazılarında bizzat müellifin kendisi şerh yazmıştır; Sadrüşşeria ve Molla Hüsrev örneğinde olduğu üzere sonraki literatür, özellikle bu şerhler üzerinden devam etmiştir.

16 Bk. Habbazî, *Şerhu’l-Muğni*, muhakkıkın inceleme kısmı, 1/12-13.

en azından bir süre bu eserden haberdar olmadıklarının işaretidir; onlar *Usulu'l-Pezdevî* ile birlikte daha çok *Müntehab* ve *Menar* üzerine çalışmışlardır.

Habbâzî, *Muğni*'yi ağırlıklı olarak Serahsî ve Pezdevî'nin eserlerini temel alarak yazmış ve konu tertibi açısından Serahsî'nin usulündeki tertibi takip etmiştir. Memlükler döneminde bu esere yazılan şerhler genellikle 8./14. yüzyılla sınırlı kalmış; eserin iyi bir sistematige sahip olmaması, hemen sonraki yıllarda konu tertibi açısından daha gelişmiş başka eserlerin yazılması, *Muğni*'nin bir süre sonra eğitim ve şerh açısından tercih edilmemesine yol açmıştır.¹⁷

2.3.2. İbnu'l-Hümmam'ın et-et-Tahrîr'i

İbnu'l-Hümmam, Memlükler'in son yüzyılında yetişen ve eserleriyle müteahhirün Hanefileri arasında seçkin bir yere sahip olan âlimlerdendir. İbnu's-Saati'nin eserine yazdığı şerh (*Şerhu'l-Bedî*) nâtamam ve günümüze ulaşmamış olmakla birlikte öğrencisi İbn Emîri Hac bu eserden faydalanmıştır. Öte yandan muhtasar eseri *et-Tahrîr*, biri öğrencisi İbn Emîri Hacc'a diğeri bir asır sonra gelen Emir Padişah'a (v. 987/1579) ait olmak üzere iki önemli şerhe konu olduğu gibi, İbn Nuceym'in ve Muhibullah el-Biharî'nin çalışmalarının da temelini oluşturur.

2.3.3. Diğer Eserler

Rükneddin es-Semerkandî *Camîu'l-usul* adıyla bir eser yazmış, ardından kendi eserini *Telhisu Camîi'l-usul* adıyla özetlemiştir. *Camîu'l-usul*, *Usulu'l-Pezdevî* ve Râzî'nin *el-Mahsul*'ünü dikkate alarak usul meselelerini mukayeseli bir şekilde işler. Ancak müellif, konu tertibi ve yöntem itibarıyla Maveraünnehir Hanefî usul yazımına bağlı kalmıştır.

İsmi tespit edemediğimiz bir müellif ise (v. 8./14. yüzyılın ikinci yarısı) *eş-Şâmil fi'l-usul* adlı bir eser yazarak *Muğni*, *Müntehab* ve *Menâr* metinlerini cemetmiş, ardından bunu *el-Kamil* adıyla şerh etmiştir.¹⁸

İbn Kutluboğa'nın da *Risâle fi'l-usul* adlı bir çalışması zikredilmektedir. Osmanlılar döneminde Ahmed b. Ali el-Meninî (v. 1172/1759), bu risaleyi *el-Urfu'n-nâsim şerhu Risaleti Allameti'l-Kasım* adıyla şerhetmiştir.

Bir başka eserin ihtisar edilmesi şeklinde çalışmalar da yapılmıştır. İbnu'r-Rabve'nin *Kudsu'l-esrâr fi'htisâri'l-Menar* ve İbn Habîb el-Halebî'nin (v. 808/1405) *Muhtasaru'l-Menar* adlı çalışmaları bu kabildendir. Bu meyanda ilginç bir çalışma, aslen Mağribli olan Vannuğî'nin Molla Fenarî'nin *Fusûlu'l-bedayi'*ini ihtisar ettiği *Gayetu't-tahriri'l-cami'* adlı eseridir.

Ayrıca Taceddin el-Farazî'ye (İsmail b. Halil, v. 739) kaynaklarda *Mukaddime fi usûli'l-fikh*; Mısır Hanefî kâdilkudatı olan Alaeddin Ali b. Osman İbnu't-Türkmânî'ye (v. 750/1349) *Mukaddime fi usûli'l-fikh* ve *es-Sa'diyye (el-Ma'den) fi usûli'l-fikh* adlı iki eser ve Cemaleddin el-Konevî'ye *Muhtasar fi usûli'l-fikh* adlı bir eser nispet edilir.

17 Eser ve şerhleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Boynukalın, "Hanefî Usûl Muhtasarlarının Gelişimi: (III) Habbâzî'nin Muğni'si ve Hanefî Usûlündeki Yeri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 31 (2018), 589-609. Aşağıda bu eserin şerhleri hakkında bilgi verilecektir.

18 Bu eser hakkında bk. Mehmet Boynukalın, "Hanefî Usûl Muhtasarlarının Gelişimi: (III) Habbâzî'nin Muğni'si ve Hanefî Usûlündeki Yeri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 31 (2018), 605.

Bu meyanda zikredilmesi gereken bir başka eser, Kafiye'nin *el-Ferah ve's-surur* adlı mezheb ilmini kurmaya yönelik çalışmasıdır. Memlûkler döneminin en özgün eserlerinden biri olan bu eser ve şerhi *Neşatu's-sudur* aşağıda mezheple ilgili tartışmalar bağlamında ele alınacaktır.

2.4. Şerhler

Memlûk dönemi Hanefîlerinin şerh yazdıkları eserler arasında öncelikle şu üçü gelir: Pezdevî'nin *Usûl*'ü, Habbazî'nin *el-Muğni*'si ve Ebu'l-Berekat en-Nesefî'nin *el-Menâr*'ı. İbnu's-Saatî'nin *el-Bedîu'n-nizâm*'ı üzerine de az sayıda çalışma bulunmaktadır. Bunların dışında Fahreddin er-Râzî, İbnu'l-Hacib, Sadrüşşeria, Molla Fenârî ve İbnu'l-Hümmam'ın eserleri üzerine de bir veya iki tane şerh-ihisar türünden çalışma yapılmıştır.

2.4.1. Usûlu'l-Pezdevî Şerhleri

Yukarıda da belirttiğimiz üzere, müteahhirûn döneminde Hanefîler'in -Sadruşşeria ve Nesefî'nin eserleri yazılincaya kadar- üzerinde en çok çalıştıkları eser Pezdevî'nin usulü olmuştur; ancak bu eser söz konusu iki eserden sonra da daima önemini korumuştur, zaten Nesefî'nin *Menarı* Pezdevî'nin usulünün ihtisarıdır. Pezdevî'nin usulü üzerine Haherzade el-Kerderî'den (v. 651/1254) Bahrülulum el-Leknevî'ye (v. 1225/1810) kadar 25 şerh çalışması (haşiye, fevaid gibi adlarla anılanlar dahil) yapılmıştır, ayrıca İbn Kutluboğa'ya ait bir hadis tahrici vardır. Şerhlerden bir kısmı kısmî, bir kısmı ise natamamdır.¹⁹

7./13 ve 8./14. yüzyıllarda Hanefî usulcüler ağırlıklı olarak Pezdevî geleneğini sürdürmüştür. Söz konusu iki yüzyılda dönemin hemen tüm bölgelerindeki Hanefîler arasında Pezdevî'nin *Usûl*'üne şerh yazımı yaygındır. Pezdevî şârihleri arasında önde gelenleri (Abdülaziz el-Buharî (v. 730/1330), Hüsameddin es-Sıgnakî, Kıvamuddin el-Kâkî ve Emir Katib el-Etkânî) Orta Asyalıdır ve bunlardan Abdülaziz el-Buharî hariç diğerleri Memlûk topraklarına gitmiştir. Mevcut şerhler içerisinde en meşhur olanı da Abdülaziz el-Buharî'ye ait olan *Keşfu'l-esrar*'dır. Keşf adını taşıyan iki meşhur eserin karıştırılmaması için Abdülaziz el-Buharî'nin Usul-i Pezdevî şerhine *el-Keşfu'l-kebîr*, Nesefî'nin kendi eseri *Menar*'a yazdığı şerhe de *el-Keşfu's-sağîr* denirdi.²⁰

Memlûkler dönemi Hanefîleri tarafından Pezdevî'nin *Usûl*'ü üzerine sekiz çalışma yapılmıştır:

1. Hüsameddin es-Sıgnakî, *el-Kafi fi şerhi usûli'l-Pezdevî* (matbudur).
2. Kıvamuddin el-Kâkî, *Bunyanu'l-usûl fi şerhi'l-usûl li'l-Pezdevi*. Eser, Memlûk Sultanı el-Meliku'n-Nasır'a (Muhammed b. Kalavun, v. 741/1341) ithaf edilmiştir. Müellif,

19 Bu konuda bk. Mehmet Boynukalın, "Hanefî Usûl Muhtasarlarının Gelişimi: (I) Usûlü'l-Pezdevî ve Hanefî Usûlündeki Yeri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 30 (2017), 514-526. Aşağıda da geleceği üzere, Boynukalın'ın makalesinde İbn Mübarekşah'a aidiyeti şüpheli olarak zikredilen *Tibyanu'l-usul* nüshası aslında *Bunyanu'l-usul*'dür ve söz konusu nispet ve kitap adı hatalı bir kütüphane kaydından kaynaklanmaktadır, dolayısıyla yukarıdaki sayıya dahil edilmemiştir.

20 Bu konuda bk. İbn Tolun, *el-Ğurafu'l-aliyye*, no. 168.

eserde hocaları Abdülaziz el-Buharî ve Hüsameddin Sıgnakî'den rahmetle bahsetmektedir.²¹ Bu bilgilere göre yüksek ihtimalle h. 730'dan sonra ve 741'den önceki bir tarihte Kahire'de yazılmıştır. Ekmeleddin el-Babertî'nin de hocası olan Kâkî, Kahire'de vefat etmiştir.²² Eser, Ezher Üniversitesi'nde yüksek lisans tezi kapsamında öğrencilere paylaştırılarak tahkik ettirilmiştir.²³

3. Emir Katib el-Etkânî, *eş-Şamil şerhu usûli'l-Pezdevi*. Etkânî, Dımaşk'ta vefat etmiştir. Bu hacimli eser, İmam Muhammed b. Suud Üniversitesi ile Ezher Üniversitesi'nde öğrencilere paylaştırılarak yüksek lisans ve doktora tezleri şeklinde tahkik ettirilmiştir.²⁴ Ancak bu çalışmalar ilmî açıdan yetersiz olup eserin yeniden tahkikine ihtiyaç bulunmaktadır.

4. Celaleddin el-Kurlanî el-Harizmî, *eş-Şafi şerhu usûli'l-Pezdevî*. Doktora tezi olarak tahkik edilmiştir.²⁵

5. Ekmeleddin el-Bâbertî, *et-Takrîr alâ Usûli'l-Pezdevî*. Sekiz cilt halinde yayımlanmıştır.

6. Celaleddin et-Tebbânî, *Ta'lika ala Usûli'l-Pezdevî*. Kaynaklarda adı geçen bu eser natamamdır.

7. İbnu'z-Ziya el-Mekkî es-Saganî (v. 854/1450), *Şerhu Usûli'l-Pezdevî*. Mekke kadısı olan bu zat, eseri kıyas bahsine kadar şerh etmiş olup son kısmını tamamlayamamıştır. Eserin mevcut bir nüshası bilinmemektedir.

8. İbn Kutluboğa ise *Tahrîcu ehâdîsi'l-Pezdevî* adlı eserinde Pezdevî'nin *Usûl*'ünde geçen hadislerin kaynaklarını gösterir.

2.4.2. Menâr Şerhleri

Memlûk dönemi Hanefî alimlerinin üzerine en çok çalışma yaptıkları eser, Nesefî'nin *Menâr*'ıdır:

1. Şücauddin et-Tarazî et-Türkistanî (Hibetullah b. Ahmed, v. 733/1333), *Tabsıratu'l-esrar fi şerhi'l-Menar*. Habbazî'nin öğrencisi olan Tarazî, Dımaşk'ta vefat etmiştir. Eserin mevcut bir nüshası bilinmemektedir.²⁶

21 Bk. *Bunyanyu'l-vusul*, Süleymaniye Ktp., Carullah, 486, vr. 1b. Hatalı olarak *Tibyanyu'l-vusul fi şerhi'l-usul* adıyla kaydedilen (İstanbul Üni, Arapça Yazmalar, 3258) ve Mîrek Muhammed b. Mübarekşah el-Herevî'ye nispet edilen eser, aslında Kıvamuddin el-Kakî'nin *Bunyanyu'l-vusul*'ünün ilk cildir; *Bunyanyu'l-vusul*'ün Murad Molla Kütüphanesi'nde kayıtlı (Murad Molla, 669) nüshası da eserin bir başka cildir, ancak bu başka bir hatla yazıldığı için ilkiyle aynı istinsah ürünü değildir.

22 Eser, Ezher Üniversitesi'nde y. lisans tezleri kapsamında birçok öğrenciye paylaştırılarak tahkik edilmiştir, bk. Mehmet Boynukalın, *Fıkah Usulü Alimleri ve Eserleri*, 244, dn. 2.

23 thk. (hepsi Ezher Üniversitesi'nde y. lisans tezi olarak) Edheman Temmam Ferrâc, 2007; Mahmud Hâmid Muhammed, 2007; Muhammed İbrahim ed-Dehşurî, 2007; Seyyid Abdullatif Kessab, 2008; Türkiye Mustafa eş-Şirbinî, 2010; Muhammed Abdulâtî Muhammed, 2011; Seyyid Abdullatif Kessab, 2011.

24 İmam Muhammed b. Suud Üniversitesi'nde yapılan tezlerin künyesi için Kaynakça kısmına bakınız.

25 thk. Şafi b. Müzekkir es-Sübey'î (1431/2010), Abdullah b. Selim ez-Zibyanî (1432/2011), Muhammed b. Avaz Revvas (1433/2012), Ali b. Reşid es-Saidî (1433/2012), Fayiz b. Himlan el-Azizî (1434/2013). Hepsi Medine İslam Üniversitesi'nde hazırlanmış, basılmamış doktora tezleridir.

26 Yanlışlıkla yukarıdaki eserin adıyla kaydedilen nüsha, Tarazî'nin *et-Tabsıra fi usuliddin* adlı kelim eserdir, bk. Süleymaniye Ktp., Ayasofya, 2190.

2. Kıvamuddin el-Kâkî, *Camîu'l-esrar fî şerhi'l-Menar*. Bu eser matbudur.

3. İbnu'l-Fasîh, Ahmed b. Ali el-Kûfî, *Nazmu Menâri'l-envâr* ve bu eserin şerhi olan *Şerhu'l-Envar*. Aslen Iraklı olan İbnu'l-Fasîh, Bağdat'ta müderrislik yapmış, ardından 741 yılında Dimaşk'a giderek kalan ömrünü orada geçirmiştir.

4. İbnu'r-Rabve el-Konevî, Muhammed b. Ahmed, *Kudsu'l-esrâr fî htisâri'l-Menâr* ve bu eserin şerhi. Müellif, Kudüs'te iken yazdığı *Kudsu'l-esrâr*'ın, *Menâr* metninin yarısı kadar hacimde olduğunu, çocukların metni hıfz ve tekrar edebilmelerini sağlamak gayesiyle yazdığını söylemektedir.²⁷ Müellif eseri, Mekke'de iken *el-Mekkî el-Muhtar* adıyla şerhetmiştir.²⁸

5. Siraceddin Ömer b. İshak el-Gaznevî, *Şerhu'l-Menar*.

6. Nukrekar, Abdullah b. Muhammed,²⁹ *Şerhu'l-Menar*. Tez kapsamında tahkik edilmiştir.³⁰

7. Mîrek, Muhammed b. Mübarekşah el-Herevî, *Medâru'l-fuhûl fî şerhi Menari'l-usûl* ve bu eserin ihtisarı olan *Dâiru'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl*. Kutbuddin er-Râzî'nin öğrencisi olan, mantık ve matematik alanlarında ihtisas sahibi olan Mîrek'in bu iki eseri tez kapsamında çalışılmıştır.³¹

8. Ekmeleddin el-Bâbertî, *el-Envâr fî Şerhi'l-Menar*. Bir kısmı yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır.

9. Celaleddin et-Tebbânî, *Minhacu'ş-şeria*. Yazma nüshası vardır.

10. İbn Habib el-Halebî, Tahir b. Hasan, *Muhtasaru'l-Menar*. Bu eser üzerine aşağıda geleceği üzere İbn Kutluboğa ve Mansur el-Bilbisî birer şerh yazmıştır. Ayrıca Osmanlı alimlerinden Şemseddin Ahmed es-Sivâsî (v. 1006/1597) de *Zübdetü'l-esrar* adıyla bir şerh yazmıştır ve bu şerhin Türkiye kütüphanelerinde yirmiden fazla nüshası bulunmaktadır.³²

11. Mukbil b. Abdullah es-Seyfî (v. 9./15. yüzyılın ilk çeyreği?), *Şerhu'l-Menâr*. Bu eserin dili Arapça ve Memlûk Kıpçak Türkçesidir.³³

12. Bedreddin el-Aynî, Mahmud b. Ahmed, *Şerhu'l-Menar*.

27 Bk. İbnu'r-Rabve el-Konevî, *Kudsu'l-esrâr*, Süleymaniye Ktp., Laleli, 3658, 86b.

28 thk. Mebruk b. Düheys er-Rifaî, "el-Mekkî el-Muhtar fî şerhi Kudsi'l-Esrar li-Nasırüddin İbnu'r-Rabve...Dirase ve Tahkik", doktora tezi, Medine İslam Üniversitesi, 1440.

29 Abdullah b. Muhammed en-Nişaburî el-Hüseynî (v. 776/1375, Dimaşk), bk. Tahsin Özcan, "Nukrekâr", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/nukrekar> (01.12.2020).

30 thk. Sa'd b. İvaz el-Harbî. Doktora tezi. Medine İslam Üniversitesi, 1436/2015.

31 *Medâru'l-fuhûl*, thk. Diyab Selim Muhammed, 1995; Muhammed Abdulati Muhammed, 1998; Ramazan Muhammed İd Hetimî, 1998; Salahuddin Muhammed Abdulatî, 1996, 1999 ve 2000; Muhammed el-Musaylihî Abdurrezzak, 2001 (hepsi Ezher Üniversitesi'nde y. lisans tezi olarak çalışılmıştır).

Dâiru'l-vusûl, thk. Samiye bt. Ali el-Kahtanî. y. lisans tezi. Kasım Üniversitesi, 1437/2016.

32 Örnek olarak bk. Ebu's-Sena Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Arif ez-Zilî es-Sivâsî, *Zübdetü'l-Esrar fî Şerhi Muhtasari'l-Menar*, Süleymaniye Ktp., Carullah, 2057, 74-111; Süleymaniye Ktp., Fatih, 1426, 28 vr. Eser Türkçe'ye de tercüme edilmiştir, bk. Şemseddin Sivâsî, *Zübdetü'l-Esrar fî şerhi Muhtasari'l-menar* (trc. Abdullah Kahraman, Sivas: Sivas Belediyesi, 2017).

33 Müellif, Memlûk Sultanı Ferec b. Berkuk'un (saltanatı: 1399-1412) hizmetinde bulunan memlûklere, eser hakkında bk. Can Özgür, "Memlûk-Kıpçak Türkçesiyle Yazılmış Bir Fıkıh Kitabı: Şerhü'l Menâr", *Devirleri Aydınlatan Meş'ale: İmâm-ı A'zam - Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı*, 28-30 Nisan 2015 (haz. Ahmet Kartal – Hilmi Özden, Eskişehir: Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi, 2015), 475-479. Bu makaleye dikkatimi çeken sn. Recep Özdirek'e teşekkür ederim.

13. İbn Kutluboğa, *Haşiye alâ Şerhi'l-Menar l'İbn Melek*.

14. İbn Kutluboğa, *Şerhu Muhtasari'l-Menâr* yahut asıl adıyla *Hulasatu'l-efkar fi şerhi Muhtasari'l-Menar*. Bu, İbn Habib el-Halebî'nin eserinin şerhi olup ona çeşitli yerlerde mezhebin esaslarını anlamadığı ve usul ilminde dirayet sahibi olmadığı şeklinde tenkit yöneltilir.

15. Seyfeddin el-Bektemurî, Muhammed b. Muhammed (v. 881/1477), *Şerhu'l-Menar*.

16. Ebu'l-Fazl İbnu's-Şihne (v. 890/1485), *Tenviru'l-Menar*.

17. Zeynuddin İbnu'l-Aynî, Abdurrahman b. Ebi Bekir (v. 893/1488), *Şerhu'l-Menar*. Matbu olan bu eser, muhtemelen eğitim amaçlı yazılmış muhtasar bir şerhtir.

18. Bedreddin el-Mahallî, Muhammed b. Muhammed (v. 896/1491), *Şerh alâ hutbeti'l-Menar l'İbn Melek*.

19. Mansur b. Ebi'l-Hayr el-Bilbisî (v. 9./15. yüzyıl sonları), *Cevahiru'l-efkar fi şerhi Muhtasari'l-Menar*. Eser, tez çalışması kapsamında tahkik edilmiştir.³⁴ İbn Kutluboğa'nın öğrencisi olan Bilbisî'nin bu eseri, İbn Habib el-Halebî'nin eserinin şerhidir ve kendisinden önceki İbn Kutluboğa'nın şerhinden faydalanarak ve ona ilaveler yaparak yazılmıştır. Bilbisî'nin şerhi öğretici ve kolay bir üslupla yazılmış olmasının yanısıra, son dönem Memlük Hanefileri'nin usul kaynaklarını göstermesi açısından da önemlidir. Eserinde kullandığı usul eserleri arasında hocası İbn Kutluboğa'nın şerhi (*Hulasatu'l-efkar*) yanısıra, Pezdevî'nin usulü, Siraceddin Ömer el-Gaznevî'nin *Şerhu'l-Muğnisi*, Sadrüşşeria'nın *Tenkih ve Tavzihi*, Taftazanî'nin *Telvihi*, İbnu'l-Hümmam'ın *et-Tahrîri* ve onun İbn Emiri Hac tarafından yapılan şerhi *et-Takrir ve't-Tahbir* yer almaktadır.

2.4.3. Muğnî Şerhleri

Habbâzî'nin *Muğnî* adlı eseri üzerine kendi şerhiyle birlikte onbeş şerh yazılmıştır (yukarıda adı geçen ve üç muhtasarı cemedem *eş-Şâmil* bunlara dahil değildir). Bunların dokuzu Memlük Hanefileri'ne aittir.³⁵

1. Habbazî, *Şerhu'l-Muğnî*. Eser matbudur.

2. Celaleddin el-Kirmanî, *el-Mukni fi şerhi'l-Muğnî*. Yüksek lisans tezi kapsamında tahkik edilmiştir.

3. Alâeddin Ali b. Mansûr el-Kudsî, *Şerhu'l-Muğnî*. Eserin herhangi bir yazmasının olduğu bilinmemektedir.

34 Bu eser hakkında bk. Menaf Halid el-Hayrât – Yasir Abdülhamid en-Neccar, “Kıtabu Cevahiri'l-Efkar ala Muhtasari'l-Menar li'l-Bilbisî: Tahkik ve Dirase li-Mebhasi'l-Emr min Bidayeti'l-Mebhas ila Ahiri Fasli: ve'l-kuffar muhatabun bi'l-ıman”, *Mecelleu'l-Buhus ve'd-Dirasâti's-Ser'iyye*, 55 (1441), 57-108. Ayrıca eserin tümünün tahkiki için bk. thk. Mahmud b. Hamed el-Muaykılı, y.lisans tezi, Medine İslam Üniversitesi, 1433/2012.

35 Eser ve şerhleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Boynukalın, “Hanefi Usûl Muhtasarlarının Gelişimi: (III) Habbâzî'nin Muğnî'si ve Hanefi Usûlündeki Yeri”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 31 (2018), 589-609. Geriye kalan şerhlerden üç tanesi Osmanlı âlimlerine aittir. Müellifi meçhul iki tanesinin aidiyeti bilinmemektedir, ancak biri 8./14. yüzyılda Sivas'ta telif edilmiştir, diğerinin de Osmanlı topraklarında yazılmış olması muhtemeldir. Bir tanesi ise Harizmlî bir âlime (Kâânî dışında bir başka Harizmlî âlime) ait olup yazıldığı yer belirsizdir.

4. Şemseddin Muhammed b. Ahmed el-Mardinî et-Türkmânî, *el-Kâşifu 'l-mudnî fi şerhi 'l-Muğni*. Eserin herhangi bir yazmasının olduğu bilinmemektedir.
5. Şehâbeddin Ahmed b. İbrâhim el-Ayıntâbî (v. 767/1365), *Fethu 'l-Mücni şerhu 'l-Muğni*. Tez kapsamında çalışılmıştır.³⁶
6. Cemâleddin el-Konevî, *Şerhu 'l-müntehi ale 'l-Muğni*. Eserin herhangi bir yazmasının olduğu bilinmemektedir.
7. Sirâceddin Ömer b. İshak el-Gaznevî, *Şerhu 'l-Muğni*. Eser tez çalışması kapsamında tahkik edilmiş olup henüz matbu değildir.³⁷
8. Müeyyeduddin el-Harizmî el-Kaanî, *Şerhu 'l-Muğni*. Eser, tez olarak çalışılmıştır. Harizm'de yetişen bu zatın vefat yeri Mekke'dir, eseri yazdığı yer tespit edilememiştir.
9. İbnü's-Sâiğ ez-Zümürürî, *Şerhu 'l-Muğni*. Eser kısmen tez olarak çalışılmıştır.³⁸ Habbazî'nin kendi şerhi dışında diğer sekiz şerhin tamamı 8./14. yüzyılda yazılmıştır. Sonrasında Memlûk coğrafyasında yazılmış herhangi bir şerh bulunmamaktadır.

2.4.4. İbnu's-Saatî'nin el-Bedû'n-Nizam'ına Yazılan Şerhler

Iraklı Hanefî fakihî İbnu's-Saatî'nin *el-Bedû'n-nizâm*'ı³⁹ üzerine yazılan 12 civarındaki şerhten⁴⁰ sekizi Memlûk dönemi Hanefî ve Şafîî alimleri tarafından kaleme alınmıştır, bunların dördü Hanefîler'e aittir:

1. Muslihuddin Musa b. Muhammed et-Tebrizî (v. 736/1335), *er-Refi' fi şerhi 'l-Bedi'*. Yüksek lisans tezi kapsamında tahkik edilmiştir.⁴¹
2. Siraceddin Ömer b. İshak el-Gaznevî, *Kâşifu meâni 'l-Bedi' ve beyânu müşkileti 'l-meni'*. Bu eser tez kapsamında tahkik edilmiştir.⁴²
3. İbn Mevlanazade, Sibtu'l-Aksarayî, Muhammed b. Ahmed b. Bayezid, *Haşiye alâ Bedii'n-nizam*. Nâtamam bir çalışmadır. Mevcut bir nüshası bilinmemektedir.
4. İbnu'l-Hümmam, *Şerhu Bedii'n-nizâm*. Mevcut bir nüshası bilinmemektedir.

2.4.5. Diğer Eserlere Yazılan Şerhler

Ahskesi'nin Pezdevî'nin usûlünü ihtisar ettiği *el-Müntehab*'ı üzerine 24 şerh çalışması

-
- 36 thk. Rîm bt. Mâtır b. Abdillâh el-Uteybî (doktora tezi; eserin ilk kısmı) - Hulud bt. Muhammed b. Mübarek el-Asimî (doktora tezi; eserin ikinci kısmı), her ikisi de aynı tarihlidir: Ümmülkura Üniversitesi, 1436/2015.
- 37 thk. Satırya Efendi Zeyn-Muhammed Ahmed Kesulî. Doktora tezi. Ümmülkura Üniversitesi (Mekke), 1406/1985.
- 38 thk. es-Seyyid el-Bedeve es-Seyyid Ebu'l-Futûh. Doktora tezi. Ezher Üniversitesi, 2015.
- 39 Bu eser hakkında bk. Seyit Mehmet Uğur, "Fıkıh Usûlü Yazımında Memzûc Metot Üzerine Bir İnceleme: İbnü's-Sââtî'nin Nihâyetü'l-Vüsûl'ü Örneği", *Bilimname: Düşünce Platformu*, 38 (2019/2), 689-724.
- 40 Eserin şerhleri hakkında bk. Habeşi, *Câmiu 'ş-şurûh ve 'l-havâşî* (Ebudabi: el-Mecmau's-Sekafî, 1425/2004), 1/449-450.
- 41 thk. Selame Karnî es-Seyyid Zeydan, 2007; Muna Muhammed, 2008; Sabah Mahmud Osman, 2008. Hepsî Ezher Üniversitesi'nde yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır.
- 42 thk. el-Arabî b. Muhammed Meftuh. doktora tezi. İmam Muhammed b. Suud Üniversitesi, 1418/1997; Salah Ahmed Abdurrahim. y. lisans tezi. Ezher Üniversitesi, 1991; Nayil Abdülmecid Muhammed Ebu'l-Alâ. y. Lisans tezi. Ezher Üniversitesi, ?; Abdulkadir Ahmed Hifnî. y. lisans tezi. Ezher Üniversitesi, 1993.

yapılmış olmakla birlikte Memlûk topraklarında sadece Tâceddin et-Türkmanî'nin *Ta'lika* adıyla bir eser telif ettiği zikredilir, bunun da nüshası bize ulaşmamıştır. Sıgnakî ve Emir Katib el-Etkânî ise şerhlerini henüz Memlûk topraklarına gelmeden önce telif etmişlerdir. Eserin daha çok Hind altkıtasında şerh çalışmalarına konu olduğu görülmektedir.⁴³

İbnu'l-Hacib'in *el-Muhtasar*'ı da bazı Hanefî alimlerin şerh yazdığı eserler arasında yer almıştır. Bunların en esaslısı, Bâbertî'nin reddiye amaçlı yazdığı *er-Rudud ve'n-nukûd* adlı şerhidir. Celaleddin et-Tebbânî de *Şerhu Muhtasarı İbni'l-Hacib* adlı bir eser kaleme almıştır.

İbnu'l-Hümmam'ın *et-Tahrîr* adlı eseri öğrencisi İbn Emîri Hac tarafından *et-Takrîr* adıyla şerh edilmiştir. İbnu'l-Hümmam'ın Memlûkler'in son yüzyılında yaşamış olması sebebiyle onun üzerine yapılan sonraki bazı çalışmalar (İbn Nüceym'in *Lübbu'l-usul* ve Emir Padişah'ın *Teyşîru't-Tahrîr* adlı eserleri gibi), Osmanlılar dönemine rastlar. Yine Babürlülâh döneminde Muhibbullah el-Biharî de kendi eserini telif ederken *et-Tahrîr*'i örnek almıştır.

Öte yandan Osmanlılar'da çok önem verilen Sadruşşeria'nın *et-Tenkîh* ve *et-Tavzîh*'i ile Taftazani'nin ona yazdığı *et-Telvîh* adlı haşiyesi, Memlûkler dönemi âlimleri tarafından okunmakla birlikte şerh açısından pek ilgi görmemiştir. Bunun istisnası Nukrekar'ın *Şerhu't-Tenkîh* adlı çalışmasıdır. İbn Kutluboğa'nın da bu şerh üzerine bir haşiye yazdığı söylenmektedir.⁴⁴

Molla Fenârî'nin meşhur usul eseri üzerine yapılmış tek çalışma, Memlûkler dönemi Hanefîlerinden Yusuf el-Vannuğî'ye aittir. O, *Gayetu't-tahriri'l-cami'* adlı eserinde Molla Fenârî'nin *Fusulu'l-bedayi'* adlı eserini ihtisar etmiş, ardından *Keşfu's-şevârid* adıyla bunu şerhetmiştir.⁴⁵

3. Memlûkler Döneminde Hanefî Usulcülerin Tartıştıkları Meseleler

Müteahhirûn dönemi Hanefî usul eserlerinde önceki Hanefîlerin (Irak ve Maverâünnehir Hanefîleri) eserlerinde yer verilmeyen konuların yanısıra önceki konularda farklı bakış açıları geliştirip geliştirmedikleri de incelemeye değer bir husustur. Burada ikinci husus başka çalışmalara bırakılarak, ilkinde dair bazı tespitlere yer verilecektir. Bu çerçevede Memlûk dönemi Hanefîlerinin eserlerinde müteahhirûn dönemi mütekellimûn eserlerinde tartışılan meselelere paralel olarak yer verilen yeni meselelerin veya genel olarak yeniliklerin bulunup bulunmadığı üzerinde durulacak, ardından Memlûkler dönemine özel tartışmaların veya Memlûk ilim zihniyetine dair izlerin var olup olmadığına değinilecektir.

Mütekellimûn eserleriyle irtibatlı olarak Razî – Âmidî çizgisine hakim olan metafizik - mantık dilinin ve tahkik yönteminin Memlûkler dönemi Hanefî usulcülerini arasında da yankı bulduğunu, özellikle Râzî mektebini takip eden kelamcı ilim geleneğinde yetişmiş olan

43 Bu eser ve şerhleri hakkında bilgi için bk. Mehmet Boynukalın, "Hanefî Usûl Muhtasarlarının Gelişimi: (II) Hüsameddin el-Ahsiketi'nin el-Müntehab'ı ve Hanefî Usûlündeki Yeri", *Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/2 (2017), 21-42.

44 Bk. Tahsin Özcan, "Nukrekâr", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/nukrekar> (01.12.2020); Boynukalın, *Fıkıh Usulü Alimleri*, 269.

45 *Keşfu's-şevârid* doktora tezi olarak tahkik edilmiştir, bk. Muhammed Ali es-Samerraî. Doktora tezi. Beyrut İslam Üniversitesi, 2014.

âlimlerin (İbn Mübarekşah, Nukrekar gibi) bu yöntemi, dili ve üslubu eserlerine yansıttıklarını görürüz. Bu genel etkinin dışında özellikle Âmidî'nin vurguladığı fıkıh usulünün konusu (mevzuu) etrafındaki tartışma, İbnu's-Saati, Sadrüşşeria, Molla Fenarî ve Molla Hüsrev gibi Hanefî usulcülerin yanısıra Memlûk Hanefîlerinden İbnu'l-Hümam'ın eserinde de yer bulur. Sadrüşşeria'dan farklı olarak İbnu'l-Hümam, -Âmidî'de olduğu gibi- usulün konusunu sem'î deliller olarak belirler.

Konu tertibi açısından şerhler genellikle şerh ettikleri asıl metinlere tabi oldukları için burada bir farklılıktan söz edemeyiz. Habbazî gibi müstakil eser yazan alimlerin eserleri de konu tertibi açısından önceki Hanefî eserlerine göre önemli farklılıklar yahut yenilikler içermez. Bu hususta birtakım yenilikler içeren Rükneddin es-Semerkindî'nin eseri, *el-Mahsul*'ü de dikkate almasına rağmen Serahsî ve Pezdevî'nin usul yazımına bağlılığı daha fazladır. Müellifi belirsiz olan ve üç muhtasar eseri cemedden *eş-Şamil* ve şerhi *el-Kâmil* de konu tertibi bakımından söz konusu üç eserin başlıklarını takip etmektedir. Öte yandan Memlûkler dönemi Hanefî usulcülerini içerisinde özellikle İbnu'l-Hümam'ın *et-Tahrîr*'i konu tertibi açısından zikredilmeye değer. Âmidî'nin konu tertibini ve usul yazımını adım adım izleyerek kendi eserini telif eden Iraklı Hanefî alim İbnu's-Saati'nin *Bedîu'n-nizamını* ima eden İbnu'l-Hümam, onun, Hanefî ve Şâfîiler'e ait iki yazım tarzının (*tarik*) ıstılahlarını tam beyan edemediğini, kendisinin bu ikisini cemedden, her iki *tarika* muttali olma imkanı veren bir eser yazdığını söylemektedir.⁴⁶ *et-Tahrîr*, bir *mukaddime* ve üç *makaleden* (ana bölüm) oluşmaktadır. *Mukaddime* kısmında ilmin adı, konusu, nazarın sahihinin fasid olanından ayırtdılması, usulün başka ilimlerden istimdad ettiği alanlar olmak üzere dört mukaddime yer alır. Ana bölümler ise dile dair ilkeler, usulün mevzuuna müteallik meseleler (*ahvâlu'l-mevzu*) ve ictihad başlıklarını taşımaktadır. İbnu'l-Hümam, ictihad konusunu, usulün aslından değil mütemmim olan mesailinden görmektedir.⁴⁷ İlkeler (*mebâdi*) kısmı, dille ilgili bahisleri içermektedir; *ahvâlu'l-mevzu* ise hükümler ve onların delilleri (ahkam ve edilletu'l-ahkam) olmak üzere iki ana kısımdan oluşmaktadır. İbnu'l-Hümam bu ikinci kısmı kitap, sünnet, icma ve kıyas şeklinde ayrı ayrı işlemiş ve *ahvâlu'l-mevzu* başlıklı ana bölümü toplam beş alt bölüme (bâb) ayırmıştır.

Bu dönemde diğer mezheplere mensup fakihlerin ihtilafî deliller adıyla tartıştığı konular da Hanefîlerin gündemine girmiştir. Mesela Pezdevî'nin *el-Usûlü*'nde ve Nesefî'nin *el-Menârî*'nda örf konusuna değinilmeyenken, Nesefî *Keşfu'l-esrar* adlı *Menar*'a yazdığı kendi şerhinde örf ve âdetin kısaca tanımını verir.⁴⁸ İbn Habib el-Halebî'nin *Muhtasarı'l-Menâr* adlı eserinin sonunda da benzer bir örf ve âdet tanımı verilmiştir: Örf, akılların şahitliği ile şöhret bulan ve (insan) tabiatının kabul ettiği şeydir; âdet ise insanların kendisine devam ettikleri ve alıştıkları şeydir.⁴⁹ Esasen günümüzdeki usul eserlerinde tâlî deliller olarak zikredilen diğer

46 İbnu'l-Hümam, *et-Tahrîr* (*et-Takrîr ve'l-Tahbîr* içinde, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983), 1/11-12.

47 İbnu'l-Hümam, *et-Tahrîr* (*et-Takrîr ve'l-Tahbîr* içinde), 1/15.

48 Nesefî, *Keşfu'l-esrar şerhi'l-musannif ale'l-Menar* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986), 2/593.

49 Bk. İbn Habib el-Halebî, *Muhtasarı'l-Menar* (*Mecmuu mütn usuliyye* içinde, 2-26, nşr. Cemaeddin el-Kasimî, Dimaşk: el-Mektebetü'l-Haşimiyye, ty.), 25.

birçok delil türü yanısıra örfün de bir delil veya tartışmalı bir delil olarak fıkıh usulünde ele alınışı Memlükler döneminden itibaren söz konusu olmuştur.⁵⁰

Maveraünnehir Hanefilerinin her iki usul ekolünde (Hanefî fukahası ve Maturidî mütekellimler), özellikle ilkinin temsilcileri olan Serahsî ve Pezdevî'nin eserlerinde ictihad, taklid, mezheb ve fetva konularına ya hiç yer verilmez veya bunlar çok sınırlı düzeyde ele alınır. Bunun arkaplanında mezkur konuları fıkıh usulünün konuları içerisinde görmemeleri yatmaktadır. Memlükler dönemi Hanefî usulcülerinden bir kısmı onları izlemiştir. Ancak ictihad ve taklidle ilgili -özellikle Âmidî tarafından ortaya konulan ve tartışılan- meseleler, dönemin bir kısım Hanefî eserleri içerisinde de kendine yer bulmuştur. İctihad, taklid ve mezhebe intisabın bağlayıcılığı gibi konular, Memlükler döneminde çokça tartışılan meseleler arasındadır. Bu bakımdan Memlükler döneminden itibaren Hanefî usul eserlerinde bir yenilik söz konusudur.⁵¹ İbnu'l-Hümmam, bu konuları fıkıh usulünün asli konuları içerisinde görmemekle birlikte, Âmidî – İbnu's-Saatî çizgisini izleyerek *et-Tahrîr* adlı eserinin son bölümünde söz konusu meselelere nispeten ayrıntılı yer verir. Dolayısıyla öğrencisi İbn Emiri Hac da şerhinde bu konuları işlemiştir.

Aynı dönemde mezheb ve ictihad konularını ele alan bir başka usulcü, diğer birçok ilmin yanısıra mezheb ilmini (*ilmu'l-mezahib*) kurma teşebbüsünde bulunan Kafiyeci'dir. O, *el-Ferah ve's-surur* ve bunun şerhi olan *Neşatu's-sudur* adlı iki eser yazarak mezheb ilmini temellendirir ve bu ilmin ilkeleri kapsamında ictihadla ilgili meselelere değinir. Fakat asıl amacı mezheb ilminin kelamî-mantıkî açısından temellendirilmesi olduğundan konuyu ayrıntılı olarak ele almamıştır.⁵² Kâfiyeci, üç bölüm halinde düzenlediği *el-Ferah ve's-surur*'da ilk bölümü mezhebin tanımı, ictihad ve taklid meseleleri, mezheb – fıkıh ilişkisine ayırır; mezheb ilminin meşruiyetini, mevzu, gaye ve faydasını inceler. Fıkıh usulünü, ictihad ve taklidi ve mezheb ilmini birbirinden ayrı alanlar olarak gören Kafiyeci'ye göre ictihad ve taklid de mezheb ilmi de fıkıh usulünün asli konuları arasında yer almaz. Hususi bir katkısını zikretmek gerekirse, nisbeten daha ayrıntılı yer verdiği ictihadda isabet konusundaki yaklaşımları teorik açıdan dörde ayırarak ele alması, konuyu, fıkıh usulü eserlerine göre daha anlaşılır kılmıştır. Eserin ikinci bölümünde mukallidin kendi mezhebi ve diğer mezheplerle ilişkisi ve bunun inanç boyutu üzerinde durur. Üçüncü bölümde ise dört mezheb imamını örnek getirerek alimlerde bulunması gereken takva ve ahlak üzerinde durur. Bu kısım, Gazalî'nin *İhya*'daki yaklaşımını örnek almış görünmektedir. Kaya'nın da işaret ettiği üzere⁵³ Kafiyeci, fıkıh – mezheb ilişkisini yeterince açıklayamadığı gibi, mezhebi bir ilim olarak temellendirmekle ilgilenmiş, onu tarihî

50 Örfün fıkıh usulüne girişi hakkında bk. Murtaza Bedir, "From Furû' To Uşûl: Emergence of Custom as A Source of Islamic Law", henüz yayımlanmamış makale.

51 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Shahin Khanjanov, "Memlükler Dönemi Hanefilerinde İctihad ve Taklid Tartışmaları" (doktora tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2021).

52 Kafiyeci'nin mezheb ilmi kurma teşebbüsü hakkında ayrıntılı bir değerlendirme için bk. Eyyüp Said Kaya, "Mezheb İlmi: Kafiyeci'nin Fıkıh İçin Yeni Bir Alt-Disiplin Teklifi", *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 25/50 (2021/1), 1-44.

53 Kaya, "Mezheb İlmi", 35-39.

ve sosyal olgu boyutuyla ele almamış, teorik olarak kurmaya teşebbüs ettiği ilmin mesailini de yeterince incelememiştir. Muhtemelen bu sebeple sonraki dönemlerde etkisi az olmuş, eserlerinin üzerine çalışma yapılmamıştır.

Memlûk ilim çevresi ve zihniyetinden kaynaklanan önemli bir husus da Hanefîler'in hadis ilmiyle ilgili eksiklerini giderme ve önceki (gerek Iraklı gerekse Orta Asyalı) Hanefîler'e nisbetle hadisle daha ciddi bir şekilde ilgilenmeleri sonucunu doğurmuştur. Hanefîler'in Buharî (v. 256/870) ve Müslim'in (v. 261/875) *Sahih*lerindeki rivayetler başta olmak üzere sahih rivayetlere muhalif görüşler benimsedikleri eleştirisi de onları buna zorlamıştır. Abdullah ez-Zeylâî (v. 762/1360), İbn Kutluboğa, İbnu'l-Hümmam gibi birçok Hanefî alimin hadis ilimleriyle ihtisas düzeyinde ilgilenmelerinin gerisinde, buldukları bu çevrenin etkisi yatar. Bir kısım Hanefîler'in ise hadis ilminde ihtisas kazanmanın ötesinde Ehl-i hadis tavrını benimsedikleri görülür. Bunlardan İbn Ebi'l-İzz'in görüşleri, Bâbertî'ye yönelttiği eleştiriler çerçevesinde aşağıda gelecektir. Ehl-i hadis tavrını benimseyen bir başkası ise Şemseddin el-Konevî'dir (Muhammed b. Yusuf b. İlyas el-Hanefî, v. 788/1368). Yöneticileri şiddetle eleştiren, emr bi'l-maruf hususuna önem veren Şemseddin el-Konevî'nin hadislerle dayalı olarak dört mezhebe muhalif görüşler benimsediği, ömrünün sonlarında hadisle iştiğal ettiği ve başka bir şeyle ilgilenmediği nakledilir.⁵⁴ Memlûk ilim çevresinin hadis tahrircisiyle ve fûru eserlerinde sahih hadislerle dayalı delillendirmeye önem verilmesiyle sınırlı kalmayan etkisinin, sünnet ve haber bölümleri başta olmak üzere usuldeki izleri araştırılmayı bekleyen bir konudur.

Memlûkler döneminde çok mezhepli toplum ve devlet yapısının içerisinde -Selçuklu dönemindeki mezhep savunusu ağırlıklı eser yazımının aksine- mezhebe intisabın getirdiği hak ve yükümlülükler ile mezhepler arası ilişkilerin düzenlenmesine yönelik konular öne çıkmıştır.⁵⁵ Ancak Memlûkler dönemindeki Hanefî fakihleri ilgilendiren önemli hususlardan biri, Hanefî mezhebinin azınlıkta olduğu bu bölgede mezhebi savunmak olmuştur ve bu husus, özellikle Memlûkler'in ilk iki asrında onları daha çok meşgul etmiş görünmektedir. Hepsî 8./14. yüzyılın ikinci yarısında yazılan, Necmeddin et-Tarsusî'nin *Tuhfetü'l-Türk*, Siraceddin Ömer el-Gaznevî'nin *el-Gurretu'l-münife fi tahkiki ba'zi mesaili'l-İmam Ebî Hanife* ve Ekmeleddin el-Bâbertî'nin *en-Nüketu'z-zarife fi tercihi mezhebi Ebî Hanife* adlı eserleri mezhebi savunma kaygısı taşır. Bu savunma diğer mezheplerden ziyade çoğunluğu teşkil eden Şâfiî mezhebine karşı yapılmıştır. Özellikle Mısır'da Hanefîler'in müntesiplerinin azınlıkta olması, onları sürekli bir mezhep müdafaasına zorlamış görünmektedir. Çoğunlukla Hanefî mezhebine mensup olan Memlûk emirlerinden de destek gören Hanefîler, gerek devlet yönetiminde ve yargıda gerekse halkın gündelik hayatında Hanefî mezhebine uymanın daha kolay olduğunu göstermek üzere eserler yazmışlardır. Yukarıda da belirtildiği üzere Hanefîler'in sahih hadislerle amel etmedikleri, onlara muhalif görüşler benimsedikleri şeklindeki eleştiriler de yaptıkları savunmalarda bu hususa dair görüşler ortaya koymalarına yol açmıştır.

54 İbn Tolun, *el-Ğurafu'l-aliyye*, "Muhammed b. Yusuf", no. 799.

و صارت له اختيارات يخالف فيها المذاهب الأربعة لما يظهر له من دليل الحديث.

55 Kaya da buna işaret etmiştir, bk. "Mezhep İlmi", 14-15.

Ömrünün son dört yılında Mısır Hanefî kadilkudatı olarak görev yapan Gaznevî, 759/1358'de kaleme aldığı⁵⁶ *el-Gurretu 'l-münife*'de Emir Sargatmış en-Nâsîrî'nin talebi üzerine Fahreddin er-Râzî'nin Farsça yazdığı *et-Tarikatu 'l-Bahâiyye* adlı hilaf eserini Arapça'ya tercüme etmiş, Hanefîler'in ilgili meselelerdeki cevaplarını eklemiş ve görüşlerini savunmuştur. Eserin sonuna eklediği hatime kısmında da niçin gerek yargıda gerekse gündelik hayatta Hanefî mezhebinin tercih edilmesi gerektiğini ifade eden örnekleri sıralamıştır.⁵⁷

Ekmeleddin el-Bâbertî de benzer bir amaç güderek *en-Nüketu 'z-zarîfe*'yi kaleme almıştır.⁵⁸ Hanefîler'in Biladuşşam'a nispetle daha da azınlıkta oldukları Mısır'da özellikle mezheb mensuplarını muhatap alan ve onların bağlılığını takviye amacını güden Bâbertî'nin eseri, Selçuklular döneminde doğu İslam dünyasında mezheb müdafaası için yazılan menakıb türü eserleri andırır. Eseri hicrî 776'da kaleme alan Bâbertî, risalenin amacını, Ebu Hanîfe'nin (v. 150/767) Buhârî'deki hadisleri bilmediği ve hadislere muhalefet ettiği şeklindeki ithamları cevaplandırmak ve bu ithamların özellikle bilgisi az ve bağlılığı zayıf kimseleri menfî yönde etkilemesini önlemek olarak açıklar. Bâbertî'nin risalesi, mezhebi savunma amaçlı yazılan eserlerdeki tipik propaganda özelliklerini taşır; mübalağalı savunma veya karşı tarafı (burada Şâfiîler'i) mübalağalı şekilde eleştirme, getirilen delillerin birçok defa ilmî olmaktan ziyade tahyîlî ve vehmî olması bu tür eserlerin özelliklerindedir.

Hanefîlerden Sadreddin İbn Ebi'l-İzz,⁵⁹ Memlûkler döneminde İbn Teymiyye (v. 728/1328) çizgisinde bir Ehl-i hadis yaklaşımını benimseyen nadir Hanefî alimlerinden. Eyyûbiler-Memlûkler döneminde Hanefî çevrelerde ortaya çıkan *Akidetu 't-Tahavî* şerhleri içerisinde diğerlerinden farklı olarak- onun şerhinin bu akideyi Ehl-i hadis çizgisinde yorumladığı görülmektedir.⁶⁰ İbn Ebi'l-İzz, *el-İttiba'* adıyla yayınlanan eserinde Bâbertî'nin *en-Nüketu 'z-zarîfe*'sine eleştiriler yöneltmiştir. Bâbertî'nin diğer mezhepleri eleştirerek Hanefî mezhebinin üstünlüğünü ve halkın bu mezhebi tercih etmesi gerektiğini savunmasına karşılık onu mezhep taassubuyla hareket ettiği ve Müslümanlar arasında birliği gözetmediği gerekçesiyle eleştirmektedir.⁶¹ O, Bâbertî'nin yalnızca Şâfiîler'i tenkide yönelik ifadelerinden “risalesini”

56 Bk. Siraceddin Ömer el-Gaznevî, *el-Ğurretu 'l-münife fi tahkiki ba'zı mesâilî 'l-İmam Ebî Hanife* (ta'lik: Muhammed Zahid el-Kevseri. Kahire: Matbaatu's-Saade, 1370/1950), 203.

57 Bk. Gaznevî, *el-Ğurretu 'l-münife*, 200-202.

58 Bu eserin metni, tercümesi ve eserle ilgili yorumlar hakkında bk. Bâbertî, *en-Nüketu 'z-zarîfe fi tercihi mezhebi Ebî Hanife* (thk. Belle el-Hasan Ömer Müsâid, Riyad: Melik Suud Üniversitesi, 1418/1997); Ahmet İnanır, “Ekmeleddin Bâbertî'nin “En-Nüketü'z-Zarîfe fi Tercihî Mezhebi Ebî Hanife” Adlı Risalesinin Metin ve Tercümesi”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 21 (2013), 71-93; M. Sadi Çöğenli, “Bâbertî ve “En-Nüketü'z-Zarîfe fi Tercih-i Mezheb-i Ebî Hanife” Adındaki Risalesi”, *Ekmeliüddin Bâbertî'yi Keşif Yolunda I. Ekmeliüddin Bâbertî Sempozyumu, 28-30 Mayıs 2010* içinde, 281-302.

59 Dimaşk ve Kahire'de kısa süreli Hanefî kadılığı da yapmış olan bu zat hakkında bk. Ferhat Koca, “İbn Ebü'l-İzz”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-ebul-iz> (16.07.2021).

60 Bu konuda bk. İhsan Timür, “Tahâvî Akîdesi'ne Ehl-i Hadis Yorum: Sadruddin İbn Ebi'l-İz ve el-Akîdetü't-Tahâviyye Şerhi”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/2 (2017), 53-72.

61 Bâbertî'nin risaleyi yazdığı yılın (776) sonlarında İbn Ebi'l-İzz'in Mısır Hanefî kadılığına atanmasından ve Bâbertî'ye reddiye yazmış olmasından yola çıkarak tartışmanın farklı mezhepler arasında olmaktan ziyade ictihad ve taklid tarafları Hanefîler arasında cereyan ettiği kanaatinde olan bir çalışma için bk. Ahmet İnanır, a.g.m., 72-73.

Şâfiîler'den birine karşı yazdığı sonucunu çıkarır.⁶² İbn Teymiyye'nin görüşlerinden etkilenen, İbn Kayyim el-Cevziyye (v. 751/1350) ve İbn Kesîr'e (v. 774/1373) öğrencilik yapmış olan İbn Ebi'l-İzz, Bâbertî'nin Ebu Hanife'yi savunmak için diğer imamları kötülmesine gerek olmadığını, ayrıca avam müslümanların muayyen bir fakihî taklit etmek yahut tüm meselelerde bir fakihî taklit etmek gibi bir yükümlülüğünün bulunmadığını, sahabe ve tabiîn fakihlerinin de taklit edilebileceğini, tüm Müslümanlara vacib olanın Kur'an ve Sünnet'e uymak olduğunu söyler. Memlûkler dönemindeki farklı mezheplerden birçok alimde görülen, hadislerle uygun yaşama ve sahih hadislerle amel etme vurgusunu onun ifadelerinde de görmekteyiz. Bu çerçevede Bâbertî'nin Buharî'ye yönelik küçümseyici ifadelerini yersiz bulur, Buharî ve Müslim savunusu yapar.⁶³ İmam Malik'in (v. 179/795) de Ebu Hanife'yle çağdaş olduğunu, esasen şehirler içerisinde Hz. Peygamber'in sünnetini en çok yaşatan yerin Medine olması hasebiyle İmam Malik'e ittibanın da aynı derecede savunulabileceğini söyler. Burada *Sıhhatu Mezhebi Ehli'l-Medine* adlı bir risalesi bulunan İbn Teymiyye'den etkilendiği görülmektedir.

Bilindiği üzere fetva usulü ile ilgili kaideler, erken dönemden itibaren gündeme gelmiş olmakla birlikte özellikle İbnu's-Salah'tan (v. 643/1245) itibaren fıkıh usulü ve fûru eserleri dışında müstakil bir alan olarak ortaya çıkmıştır. Benzer şekilde mezhep içi tercihin gerekliliği ve mukallid fakihlerin mezhepte râcih görüşle amel etmelerinin gerekliliği gibi hususlar, mezheplerin istikrar bulduğu bu dönemde daha ayrıntılı olarak işlenmiştir. Bu çerçevede İbnu's-Salah, Nevevî (v. 676/1277), Karafî (v. 684/1285) gibi fakihlerin ortaya koydukları görüşler, çeşitli mezheplerden fakihlerin konuyu tartışmalarının yolunu açmıştır. Memlûk Hanefileri de, -bir fakihin mutlak müctehid seviyesine çıkması mümkün olmakla birlikte- mutlak icthad yoluyla yeni bir mezhep ihdasının mümkün olmadığını kabul edildiği ve mezheplerin istikrar bulduğu bu dönemde, mezhep içi tercih usulü ve bunun kazâ ile fetvada mukallid fakihleri bağlayıcılığı konusu üzerinde durmuşlar, tercihin gerekliliği ve râcih görüşün bağlayıcılığına vurgu yapmışlardır.⁶⁴ Bunun özellikle o dönemde ortaya çıkan fiilî bazı durumlar veya uygulamalar sebebiyle tartışıldığı anlaşılmaktadır. Bu noktada Memlûk Hanefileri, Mâverâünnehir Hanefileri'nden bir adım daha ileri giderek konuyla ilgili birtakım ayrıntılı meselelere değinmişler, Osmanlılar döneminde daha olgun haliyle ele alınacak olan tercih usulü ve fetva usulü konularını işlemişlerdir. Bu çerçevede Necmeddin et-Tarsusî'nin *Enfau'l-vesâil*'de ve İbn Kutluboğa'nın *et-Tashîh ve'l-Tercih ile Mûcebâtu'l-ahkâm ve vâkıâtü'l-eyyâm*'da konuyla ilgili söyledikleri önemlidir.⁶⁵ Bununla birlikte Memlûkler dönemi Hanefileri'nde fetvâ usulüne dair müstakil bir eser yazımı ortaya çıkmamıştır.

62 İbn Ebi'l-İzz, *el-İttiba*, 55.

63 Bk. İbn Ebi'l-İzz, *el-İttiba*, 45-50.

64 Seyit Mehmet Uğur, *Hanefilerde Mezhep İçi Tercih ve Usulü*, (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019), 205.

65 Bu fakihlerin ele aldıkları meseleler ve görüşleri için bk. Uğur, *Hanefilerde Mezhep İçi Tercih ve Usulü*, 209-212. İbn Kutluboğa ve -Memlûkler dönemindeki- diğer bazı fakihlerin görüşleri için ayrıca bk. *a.g.e.*, 312-318.

Sonuç Yerine

Bu makalede Memlûkler dönemi Hanefî usulcülerine, onların usul eserlerine ve tartıştıkları meselelere dair bir harita çıkarmaya çalıştık. Tespitlerimize göre, Memlûk coğrafyasında yaşamış ve en az bir usul eseri kaleme almış 43 Hanefî usul müellifi bulunmaktadır (müellifi bilinmeyen bir eserin sahibi bu sayının dışındadır). Bu müellifler seksen civarında usul eseri telif etmiştir. Bununla birlikte yazma eser kütüphanelerinde, tarih ve tabakat eserlerinde yapılacak araştırmalar neticesinde ilave müelliflerin ve usul eserlerinin bulunması mümkündür. Bu eserlerin yarından fazlası günümüze ulaşmış olmasına rağmen ilmî bir şekilde neşredilenlerin sayısı henüz çok az olduğu gibi, bu eserler ve usul âlimlerinin görüşleri üzerine yapılan çalışmalar da sınırlıdır. Dolayısıyla araştırma ve yayın ihtiyacı bulunan geniş bir alan, genç araştırmacıların katkısını beklemektedir. Dönemin Hanefî fûru eserleri, fikhî tartışma konuları, Hanefî âlimlerinin ilmî, kazâî ve idarî faaliyetleri de dikkate alındığında çalışılması gereken geniş bir alan karşımıza çıkmaktadır. Irak ve Mâverâünnehir bölgelerinden sonra Hanefîler'in bu yeni ilmî çevrede mezhebi nasıl yorumladıkları ve ne tür katkılarda buldukları, sonrasında bu düşüncelerin başta Osmanlılar olmak üzere sonraki Hanefî fıkıh tarihinde nasıl makes bulduğu hususları cevap bekleyen sorulardır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Temel Kaynaklar

Abdülaziz el-Buhârî. *Keşfu'l-esrâr şerhu Usuli'l-Pezdevî*. Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, ty.

_____. "Reddu Kavadihi't-Tahkik: Dirase ve Tahkik". thk. Abdülaziz b. Yahya el-Mevlud eş-Şenkîti. doktora tezi, Medine İslam Üniversitesi, 1433/1434.

Âmidî, Seyfeddin Ali b. Muhammed. *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkam*. nşr. Seyyid el-Cemilî. Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 1404/1984.

Ayıntabî, Şihabeddin Ahmed b. İbrahim. *Fethu'l-mucnî şerhu'l-Muğni*. Süleymaniye Ktp. Fatih. 1380. (yazılış tarihi: 737h.); thk. Rîm bt. Mâtr b. Abdillâh el-Uteybî (doktora tezi; eserin ilk kısmı) - Hulud bt. Muhammed b. Mübarek el-Asîmî (doktora tezi; eserin ikinci kısmı), Ümmülkura Üniversitesi, 1436/2015.

Babertî, Ekmeleddin Muhammed b. Muhammed. *el-Envâr fî şerhi'l-Menâr*. Süleymaniye Ktp., Carullah, 537.

_____. *en-Nüketu'z-zarîfe fî tercihi mezhebi Ebî Hanîfe*. thk. Belle el-Hasan Ömer Müsâid. Riyad: Melik Suud Üniversitesi, 1418/1997.

_____. *er-Rudud ve'n-nukud şerhu Muhtasarı İbni'l-Hacib*. thk. Seyfullah b. Salih b. Avn el-Ömerî. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1426/2005.

- _____. *et-Takrir li-Usuli Fahri'l-İslam el-Pezdevî*. thk. Abdüsselam Subhi Hamed. Kuveyt: Vizaretu'l-Evkaf ve'ş-Şuuni'l-İslamiyye, 1426/2005.
- Bilibisi, Mansur b. Ebi'l-Hayr. *Cevahiru'l-efkar fî şerhi Muhtasari'l-Menar*. Mektebetu İbn Abbas. 149.
- Celaeddin et-Tebbanî, Celal b. Ahmed b. Yusuf et-Tirevî. *Minhacu'ş-şeria şerhu'l-Menar*. Süleymaniye Ktp. Şehid Ali Paşa. 655.
- Etikânî, Kıvamuddin Emir Katib b. Ömer. *et-Tebyîn Şerhu'l-Müntehab*. thk. Sabir Nasr Mustafa Osman. Kuveyt: Vizaretu'l-Evkaf ve'ş-Şuuni'l-İslamiyye, 1420/1999.
- _____. *eş-Şâmil fî şerhi usuli'l-Bezdevî*. Süleymaniye Ktp. Carullah. 487, 488. thk. (İmam Muhammed b. Suud Üniversitesi'nde tez olarak her biri farklı bir parçasını tahkik etmiştir) Ahmed b. Süleyman b. Salih er-Râcihî. y.lisans tezi, 1422/2001; Hamed b. Abdullah el-Hammâd. y.lisans tezi, 1422/2001; Abdülkadir b. Yasin el-Hatîb. doktora tezi, 1423/2002; Saïd b. Sa'd Cum'an el-Umerî. doktora tezi, 1424/2003; Faysal b. Âmir ez-Züveybî. y.lisans tezi, 1424/2003; Faysal b. Suud el-Halîbî. doktora tezi, 1424/2003; İsa b. Muhammed el-Belhîd. doktora tezi, 1424/2003; Abdullah b. Nâsir en-Nâsir. doktora tezi, 1428/2007.
- Gaznevî, Siraceddin Ömer b. İshak b. Ahmed. *el-Ğurretu'l-münife fî tahkiki ba'zı mesâli'l-İmam Ebi Hanife*. ta'lik: Muhammed Zahid el-Kevseri. Kahire: Matbaatu's-Saade, 1370/1950.
- _____. *Kâşifu meâni'l-Bedî' ve beyânu müşkileti'l-menî'*. Süleymaniye Ktp. Hasan Hüsnü Paşa. 531.
- _____. *Şerhu'l-Muğni*. Süleymaniye Ktp. Carullah. 533. thk. Satirya Efendi Zeyn-Muhammed Ahmed Kesuli. Doktora tezi. Ümmülkura Üniversitesi (Mekke), 1406/1985.
- Habbâzî, Ömer b. Muhammed el-Hucendî. *el-Muğni fî usûli'l-fikh*. nşr. Muhammed Mazhar Bekâ. Mekke 1403/1983.
- _____. *Şerhu'l-Muğni fî usûli'l-fikh*. nşr. Muhammed Mazhar Bekâ. Mekke: el-Mektebetu'l-Mekkiyye, 1426/2005.
- İbn Ebi'l-İzz el-Hanefî, Ali b. Ali es-Sâlihî. *el-İttiba'*. thk. Muhammed Ataullah Hanif - Asım b. Abdullah el-Karyutî. Amman: Âlemü'l-Kütüb, 1405.
- İbn Emirî Hac, Şemseddin Muhammed b. Muhammed. *et-Takrir ve't-tahbir*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983.
- İbn Habib el-Halebî, Tahir b. Hasen. *Muhtasaru'l-Menâr (Mecmuu müten usuliyye, 2-26)* içinde. nşr. Cemaleddin el-Kasimî. Dimaşk: el-Mektebetü'l-Haşimiyye, ty.
- İbnu'l-Hümmam, Kemaleddin Muhammed b. Abdilvahid es-Sivasî el-İskenderî. *et-Tahrîr fî usuli'l-fikh*. Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1351/1932.
- İbn Kutluboğa, Zeynuddin Kasım b. Kutluboğa. *Hulasatu'l-efkar şerhu Muhtasari'l-Menar*. thk. Hafız Senaullah ez-Zahidî. Beyrut: Daru İbn Hazm, 1424/2003.
- _____. *Risale fî'l-usul*. Ahmed b. Ali el-Meninî'nin (v. 1172) *el-Urfu'n-nâsim şerhu Risaleti Allameti'l-Kasım* adlı eseri içinde. thk. Terhib b. Rebî'an ed-Devserî. y. lisans tezi. Medine İslam Üniversitesi, 1412.
- _____. *Tahrîcu ehâdisi'l-Pezdevî (Usulu'l-Pezdevî ile birlikte)*. thk. Saïd Bekdaş. Beyrut: Daru'l-Beşairi'l-İslamiyye - Medine: Daru's-Sirac, 1436/2014.
- İbnu'r-Rabve el-Konevî, Muhammed b. Ahmed. *Kudsu'l-esrâr fî ihtisari'l-Menâr*. Süleymaniye Ktp. Laleli. 3658. 86a-105b. Eser kısmî olarak tahkik edilmiştir: Perjîn Abdurrahman el-Cumûr. “المنار لناصر الدين القنوي الحنفي (ت 764 هـ) من باب السنة إلى باب الإجماع -دراسة وتحقیق”. *College of Education for Women Journal*. Irak Üniversitesi (el-Câmiatu'l-Irakiyye), 7/1 (2017), 61-96.
- _____. *el-Mekkî el-Muhtar fî şerhi Kudsi'l-esrâr*. Süleymaniye Ktp. Laleli. 764.

- İbnu's-Sâiğ ez-Zümürüdü, Abdurrahman b. Muhammed b. Ahmed. *Şerhu'l-Muğni*. Süleymaniye. Ayasofya. 987.
- İbnu's-Şihne, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Muhammed el-Halebi. *Tenvîru'l-Menar*. Müellifin *Nihayetu'n-nihaye fi tahriri takriri'l-Hidaye* adlı eserinin ilk cildi içinde. Süleymaniye Ktp. Âşir Efendi. 108. vr. 8b-20b.
- İbn Tolun, Şemseddin Muhammed b. Ali. *el-Ğurafu'l-aliyye fi teracimi müteahhiri'l-Hanefiyye*. thk. Ali es-Seyyid Abdüllatif. İstanbul: İSAM - Beyrut: İSAM - Daru'r-Reyahîn, 2022 (yayımlanacak).
- Kafiyeci, Muhyiddin Muhammed b. Süleyman el-Bergamavî. *el-Ferah ve's-surûr fi beyani'l-mezahibi'l-erbaati fi'l-usûr* (*Neşatu's-sudur* ile birlikte). thk. Hasan Özer. İstanbul: Daru'l-İrşad, 2011.
- _____. *Neşatu's-sudur fi şerhi'l-Ferah ve's-surûr*. thk. Hasan Özer. İstanbul: Daru'l-İrşad, 2011.
- _____. *el-Vecîzu'n-nizam fi izhari medariki'l-ahkam*. şu makale içinde: Hasan Özer. "Kâfiyeci ve "el-Kitâbü'l-Vecîzü'n-Nizâm fi İzhâri Medâriki'l-Ahkâm" adlı Risalesi". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 9 (2007), 351-377.
- el-Kâmil şerhu's-Şâmil fi'l-usûl*. (müellifi meçhul). Beyazıt Ktp. Beyazıt. 1835.
- Kâkî, Kıvamuddin Muhammed b. Muhammed el-Buhârî. *Câmiu'l-esrâr fi şerhi'l-Menâr*. thk. Fazlurrahman Abdulğafur el-Afgânî. Mekke-Riyad: Mektebetu Nizar Mustafa el-Baz, 1426/2005.
- _____. *Bunyânu'l-vusûl fi şerhi'l-usûl li'l-Pezdevî*. Süleymaniye Ktp. Carullah. 486.
- Kirmanî, Kıvamuddin Mesud b. Muhammed. *el-Mukni' fi şerhi'l-Muğni*. thk. Yasir b. Derviş el-Ğamidî. y. lisans tezi. Medine İslam Üniversitesi, 1433/2012.
- Mîrek, Muhammed b. Mübarekşah. *Medaru'l-fihul fi şerhi Menari'l-usûl*. Süleymaniye Ktp. Hekimoğlu Ali Paşa. 302.
- _____. *Dairu'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl*. Dâru'l-Kutubi'l-Katariyye. 71.
- Muslihuddin et-Tebrizî, Musa b. Muhammed. *er-Refi' fi şerhi'l-Bedi'*. Süleymaniye Ktp. Yeni Cami. 331 (eserin 2. cildi).
- Müeyyedüddin el-Harizmî el-Kaanî, Mansur b. Ahmed. *Şerhu'l-Muğni*. thk. Muhammed Ferruh Oruç. "Habbâzî'nin el-Muğni fi Usûli'l-Fıkh Adlı Eserine Hârizmî Tarafından Yapılan Şerhin Tahkik ve Tahlili" içinde. y. lisans tezi. Kayseri Erciyes Üniversitesi, 2015.
- Nesefî, Hafızüddin Ebu'l-Berekat Abdullah b. Ahmed. *Keşfu'l-esrar şerhi'l-musannif ale'l-Menar*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1986.
- Nukrekar, Abdullah b. Muhammed. *Şerhu'l-Menar*. Süleymaniye Ktp. Laleli. 760.
- _____. *Şerhu't-Tenkîh*. Bayezid Ktp. Veliyyüddin. 967.
- Rükneddin es-Semerkanî, Ubeydullah b. Muhammed. *Camiu'l-usûl fi beyani'l-kavaidi'l-Hanefiyye ve's-Şaftiyye fi usuli'l-fikh*. 2 cilt. thk. İsmet Garibullah Şimşek. İstanbul: İSAM, 1441/2020.
- _____. *Telhisu Câmi'l-usul*. Süleymaniye Ktp. Fatih. 1318. vr. 111b-133b.
- Sığnakî, Hüsameddin Hüseyin b. Ali. *Kitâbü'l-vafti fi usuli'l-fikh*. 5 cilt. thk. Ahmed Muhammed Mahmûd Yemani. Kahire: Dâru'l-Kahire, 1423/2003.
- _____. *el-Kâfi şerhu'l-Pezdevî*. 5 cilt. thk. Fahreddin Seyyid Muhammed Kanet. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1422/2001.
- _____. *et-Tesdîd fi şerhi't-Temhîd li's-Sığnaki*. thk. Ali Tarık Ziyat Yılmaz. İstanbul: İSAM, 2020.
- Yusuf b. İbrahim el-Vannuğî. *Gayetu't-tahriri'l-cami'*. Süleymaniye Ktp. Carullah. 558.
- _____. *Keşfu's-şevârid şerhu Gayeti't-tahriri'l-cami'*. Mektebetu Muhammed b. Türkî et-Türkî (bu

nûsha, Leiden nüshasına dayanmaktadır) <https://www.alukah.net/library/0/134862/> (22.01.2022).

Zeynuddin İbnü'l-Aynî, Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Şerhu metni 'l-Menar fi usuli 'l-fikh*. thk. Alâ Semir et-Tuht et-Tavvaf. İstanbul: Daru'l-Beyrutî, 1442/2021.

Çağdaş Araştırmalar

Agitoğlu, Nurullah. “Hicri VIII. Asır Hanefî Usûlcülerinin Bazı Hadis Meselelerine Yaklaşımı: Sadrüşşeria Örneği”. *Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/18 (2017/3), 9-22.

_____. “Hanefî Usûlcü Habbâzi'nin (ö. 691/1292) Bazı Hadis Usûlü Konularına Yaklaşımı”. *Türkoloji Araştırmaları*, 12/20 (2017), 53-62.

Arvas, Mehmet Sait. “Hicri VII. Asra Kadar Hanefî Usûlü Bağlamında Fıkıh Usûlü Kelâm İlişkisi”. doktora tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2018.

Başoğlu, Tuncay. “Eyyübîler ve Memlûkler Dönemi Fıkıh Yazımı”. *İslâm Tetkikleri Dergisi*, 10/1 (2020), 229-332.
_____. *el-Fikhu fi 'l-ahdeyni 'l-Eyyübî ve 'l-Memlûkî – Hasâisu 'r-Te 'lif ve Serdu 'l-Muellefât*. Beyrut: Dâru'r-Reyâhîn, 1443/2021.

_____. “Hicri Beşinci Asır Fıkıh Usûlü Eserlerinde İlet Tartışmaları”. doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2001.

Bedir, Murteza. “The Early Development of Hanafi Usûl al-Fiqh”. doktora tezi, University of Manchester, 1999.
_____. *Buhârâ Hukuk Okulu: Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII. Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2014.

Bekdemir, Sezayi. “Sadrüşşeria es-Sâni'nin Hukukçuluğu (et-Tavzih fi Halli Ğavâmizi't-Tenkîh Adlı Eseri Bağlamında)”. doktora tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, 2016.

Boynukalın, Mehmet. *Fıkıh Usûlü Alimleri ve Eserleri (III-XIII. Hicri Yüzyıl)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2017.

_____. “Hanefî Usûl Muhtasarlarının Gelişimi: (I) Usûlü'l-Pezdevî ve Hanefî Usûlündeki Yeri”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 30 (2017), 487-526.

_____. “Hanefî Usûl Muhtasarlarının Gelişimi: (II) Hüsameddin el-Ahsiketi'nin el-Müntehab'ı ve Hanefî Usûlündeki Yeri”. *Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/2 (2017), 21-42.

_____. “Hanefî Usûl Muhtasarlarının Gelişimi: (III) Habbâzi'nin Muğni'si ve Hanefî Usûlündeki Yeri”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 31 (2018), 589-609.

_____. “Neşetü Usûli'l Fikhî'l-Hanefî ve Tatavvuru”. *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 35/2 (2008), 27-56.

Çögenli, M. Sadi. “Bâbertî ve “En-Nüketü'z-Zarife fi Tercih-i Mezheb-i Ebi Hanife” Adındaki Risalesi”, *Ekmelüddin Bâbertî'yi Keşif Yolunda I. Ekmelüddin Bâbertî Sempozyumu*, 28-30 Mayıs 2010 içinde, 281-302.

Dokak, Zübeyde Özben. *Maverâünnehir Hanefî Usulünde Sünnet (V.-VIII. Asırlar Çerçevesinde Mukayeseli Bir Yaklaşım)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2020.

Ekmelüddin Babertî'yi Keşif Yolunda: I. Ekmelüddin Babertî Sempozyumu (28-30 Mayıs 2010). ed. Selçuk Coşkun. Bayburt: Bayburt Üniversitesi, 2014.

Esen, Bilal. *Hanefî Usulcülerinde İctihad Teorisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012.

_____. “İctihadda İsalet Meselesi Bağlamında Ebu Hanife ve Hanefî Usulcüler Hakkında İleri Sürülen Görüşlerin Değerlendirilmesi”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 19 (2012), 269-298.

- Günay, Hacı Mehmet. “İbnü’l-Türkmânî, Tâceddin”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnut-turkmani-taceddin> (03.08.2021).
- Habeşi, Abdullah Muhammed. *Câmiü’ş-şurûh ve’l-havâşî*. Ebudabi: el-Mecmau’s-Sekafi, 1425/2004.
- Kalaycı, Mehmet. *Tarihsel Süreçte Eşarilik - Maturidilik İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu, 2019.
- Kaya, Eyyüp Said. “Mezheb İlmi: Kafiyeci’nin Fıkıh İçin Yeni Bir Alt-Disiplin Teklifi”. *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 25/50 (2021/1), 1-44.
- Khanjanov, Shahin. “Memlükler Dönemi Hanefilerinde İctihad ve Taklid Tartışmaları”. doktora tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2021.
- el-Hayrât, Menaf Halid– Yasir Abdülhamid en-Neccar. “Kitabu Cevahiri’l-Efkar ala Muhtasari’l-Menar li’l-Bilbîsî: Tahkik ve Diraseki Mebhasi’l-Emr min Bidayeti’l-Mebhas ila Ahiri Fasli: ve’l-kuffar muhatabun bi’l-iman”. *Mecelletu’l-Buhus ve’d-Dirasâti’ş-Şer’iyye*, 55 (1441), 57-108.
- Heysem Abdulhamid Ali Hazne. *Tatavvuru fikri’l-usulî el-Hanefî: Dirase tarihiyye tahliliyye tatbikiyye*. Amman: Daru’r-Râzî, 1428/2007.
- İnanır, Ahmet. “Ekmeleddin Bâbertî’nin “en-Nüketü’z-Zarîfe fi Tercihî Mezhebi Ebî Hanife” Adlı Risalesinin Metin ve Tercümesi”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 21 (2013), 71-93.
- Kahraman, Abdullah. “Bir İslam Hukukçusu Olarak Ekmelüddin el-Bâbertî”. *Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/2 (2017), 1-20.
- Karataş, Fatih. “Bâbertî’nin el-İnâye Adlı Eserinde Fıkıh Usûlü Tatbiki”. doktora tezi, Erzurum Atatürk Üniversitesi, 2017.
- Koca, Ferhat. “İbn Ebü’l-İz”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-ebul-iz> (16.07.2021).
- Kumbasar, H. Murat. *Bâbertî ile İbn Melek Arasındaki Fikhi Tartışmalar: Tuhfe-Mebarık Özelinde*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2016.
- Muhammed, Kadir Recep. *Bayburtlu Bir Alim: Ekmelüddin Baberti ve Kelam İlmindeki Yeri*. Bayburt: Bayburt Üniversitesi, 2015.
- Oruç, Muhammed Ferruh. “Habbâzî’nin el-Muğni fi Usûli’l-Fıkh Adlı Eserine Hârizmî Tarafından Yapılan Şerhin Tahkik ve Tahlili”. yüksek lisans tezi, Kayseri Erciyes Üniversitesi, 2015.
- Özcan, Tahsin. “Nukrekâr”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/nukrekar> (01.12.2020).
- Özen, Şükrü. “Ebû Mansûr el-Mâtürîdî’nin Fıkıh Usûlünün Yeniden İnşası”. Doçentlik Tezi, Marmara Üniversitesi, 2001.
- Özgür, Can. “Memlük-Kıpçak Türkçesiyle Yazılmış Bir Fıkıh Kitabı: Şerhü’l Menâr”. *Devirleri Aydınlatan Meş’ale: İmâm-ı A’zam - Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı*, 28-30 Nisan 2015. haz. Ahmet Kartal – Hilmi Özden. Eskişehir: Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi, 2015, 475-479.
- Rıdvanoğlu, Mahmut. “Habbâzî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/habbazi> (01.12.2020).
- Sinanoğlu Mustafa. “Semerkandî, Ubeydullah b. Muhammed”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/semerkandi-ubeydullah-b-muhammed> (10.01.2021).
- Şen, Yusuf. *Osmanlı’da Fıkıh Usulü Anlayışı - Baberti Örneği-*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015.
- Timür, İhsan. “Tahavi’nin Akide Şerhlerinde İtikadi Farklılaşmalar”. doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2016.
- _____. “Tahavî Akidesi’ne Ehl-i Hadis Yorum: Sadruddin İbn Ebi’l-İz ve el-Akîdetü’t-Tahâviyye Şerhi”. *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/2 (2017), 53-72.
- Topal, Şevket - Mehmet Sait Arvas. “Hanefî Usûlündeki Temel Yaklaşımlar (Hicri Altıncı Asrın Ortalarına

- Kadar)”. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13 (2018), 175 – 209.
- Uğur, Seyit Mehmet. “Fıkıh Usûlü Yazımında Memzûc Metot Üzerine Bir İnceleme: İbnü’s-Sââti’nin Nihâyetü’l-Vüsûl’ü Örneği”. *Bilimname: Düşünce Platformu*, 38 (2019/2), 689-724.
- _____. *Hanefilerde Mezhep İçi Tercih ve Usulü*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019.
- Ümütli, Mehmet. “Sadruşşeria’nın Usul Anlayışı ve Hanefî Usul Geleneğindeki Yeri”. doktora tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2018.
- Yaran, Rahmi. “Siğnâkî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/signaki> (30.11.2020).
- Yavuz, Yusuf Şevki. “el-Akîdetü’r-Rükniyye”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-akidetur-rukniyye> (10.01.2021).

EK-1 MEMLÜKLER DÖNEMİ HANEFİ USULCÜLERİ

	Müellif	Müellifin doğum yeri ve tarihi	Memlük topraklarına geliş yeri ve tarihi ⁶⁶	Vefat yeri ve tarihi
1.	Habbazî	Hucend (Tacikistan) - 629/1232	Dımaşk – 680/1281'den sonra	Dımaşk 691/1292
2.	Rükneddin es-Semerkandî	Semerkand? - ?	Dımaşk - ?	Dımaşk 701/1301
3.	Hüsameddin es-Sıgnakî	Sıgnak? (Kazakistan) - 620 civarı	Dımaşk? - ?	Haleb 714/1314
4.	Şücauddin et-Tarazî et-Türkistanî	Taraz (Kazakistan) – 671/1272	? - ?	Dımaşk 733/1333
5.	Muslihuddin et-Tebrizî	Tebriz? - ?	Dımaşk - ?	Medine civarı 736/1335
6.	Taceddin el-Farazî	? - ?	?	Kahire 739/1338
7.	Taceddin İbnu't-Türkmânî	Kahire - 681/1283	-	Kahire 744/1343
8.	Alaeddin el-Kudsî	Kudüs? - ?	-	Kudüs 746/1345
9.	Kıvamuddin el-Kirmanî	Kirman – 664/1266	? – 720/1320	Dımaşk 749/1348
10.	Kıvamuddin el-Kakî	Hucend (Tacikistan) - ?	Kahire - ?	Kahire 749/1348
11.	Alaeddin İbnu't-Türkmânî, Ali b. Osman	Kahire - 683/1284. Aslen Mardinli.	-	Kahire 750/1349
12.	Şemseddin İbnu't-Türkmanî	Kahire? - ? Aslen Mardinli.	-	Trablusşam 751/1350 civarı
13.	İbnu'l-Fasîh	Kûfe - 680/1281	Dımaşk – 741 (1340)	Dımaşk 755/1354
14.	Necmeddin et-Tarsusî	Dımaşk/Mizze - 721/1321. Aslen Tarsuslu	-	Dımaşk 758/1357
15.	Emir Katib el-Etkanî	Fârâb/Etkan - 685/1286	ilk gelişi Dımaşk 720/1320	Kahire 758/1357
16.	İbnu'r-Rabve el-Konevî	Dımaşk - 679/1280. Aslen Konyalı.	-	Dımaşk 764/1363
17.	Şihabeddin el-Ayıntabî	Antep? - ?	?	Dımaşk 767/1365
18.	Celâleddin el-Kurlanî	Harizm? (Türkmenistan) - ?	?	Kahire? 767/1365

66 Bir yandaki sütundan da görüleceği üzere Memlük topraklarında doğmuş olanlar (-) işaretiyle gösterilmiştir.

19.	Cemaleddin el-Konevî	Dımaşk - 692 veya 694 / 1293 veya 1294. Aslen Konyalı	-	Dımaşk 770/1369
20.	Siraceddin Ömer el-Gaznevî	Gazne (Afganistan) - 704/1304	Mekke (hac için) ?; Kahire 740 (1339) yılından önce	Kahire 773/1372
21.	Müeyyedüddin el-Harizmi el-Kaanî	Harizm (Türkmenistan) - ?	Mekke - ?	Mekke 775/1373
22.	İbnu's-Sâîğ ez-Zümürüddî	Kahire - 704/1304	-	Kahire 776/1375
23.	Nukrekar, Abdullah b. Muhammed	Nişabur? - 706/1306?	Kahire - ?	Dımaşk 776/1375
24.	Mîrek, Muhammed b. Mübarekşah	Buhara? - ?	Kahire? - ?	Kahire 784/1382
25.	Ekmeleddin el-Babertî	Bayburt? – 710/1310'dan sonra	Halep – 740'tan önce	Kahire 786/1384
26.	Celaleddin et-Tebbanî	Tire (İzmir)? - ?	?	Kahire 793/1391
27.	İbn Habîb el-Halebî	Dımaşk veya Halep - 710/1310	-	Halep 808/1405
28.	Ebu'l-Velîd İbnu's-Şihne	Halep - 749/1348	-	Halep 815/1412
29.	Yusuf b. İbrahim el-Vannuğî el-Mağribî	Kuzey Afrika/? - ?	Dımaşk? - ?	Dımaşk 839/1435 sonrası
30.	İbnu'z-Ziya el-Mekkî es-Saganî	Mekke - 789/1387	-	Mekke 854/1450
31.	Bedreddin el-Aynî	Antep - 762/1361	Halep -?	Kahire 855/1451
32.	İbn Mevlanazade, Sıbtu'l-Aksarayî	? - ?	?	Mekke 859/1455
33.	İbnu'l-Hümmam	İskenderiye - 790/1388. Aslen Sivaslı.	-	Kahire 861/1457
34.	Zeynuddin el-Hümmamî el-Makdisî	? - ?	-	Kahire 873/1469
35.	İbn Kutluboga	Kahire - 802/1399	-	Kahire 879/1474
36.	Muhyiddin el-Kafiyeci	Bergama - 788/1386	Dımaşk 830/1427	Kahire 879/1474
37.	İbn Emiri Hac	Halep - 825/1422	-	Halep 879/1474
38.	Seyfeddin el-Bektemurî	? - ?	?	Kahire 881/1477

39.	Ebu'l-Fazl İbnu'ş-Şihne	Halep - 804/1402	-	Kahire 890/1485
40.	Mansur b. Ebi'l-Hayr el-Bilbisî	Bilbis (Mısır) - ?	-	Kahire? - 9./15. yy. sonları
41.	Zeynuddin İbnu'l-Aynî	? - ?	-	Dımaşk 893/1488
42.	Bedreddin el-Mahallî	? - ?	-	Kahire 896/1491
43.	Seriyüddin İbnu'ş-Şihne	Halep - 851/1448	-	Halep 921/1515

EK 2: MEMLÜKLER DÖNEMİ HANEFİ ALİMLERİNİN USUL ESERLERİ

Kısaltmalar: KZ: Kaynaklarda zikrediliyor; Tez: Lisansüstü tez çalışması dahilinde tahkik edildi; Tahkik: Tahkik ediliyor

	Eser⁶⁷	Müellif	Yazıldığı Yer ve Tarih	Eserin durumu
1.	<i>el-Muğni fi usulî'l-fikh</i>	Habbazî (v. 691/1292)	Dımaşk? – 686/1288'den önce ⁶⁸	Matbu
2.	<i>Şerhu'l-Muğni</i>	Habbazî	Dımaşk? – 686/1288'den önce	Matbu
3.	<i>Camîu'l-usûl fi kavaidi'l-Hanefiyye ve 'ş-Şafiyye</i>	Rükneddin es-Semerkandî (v. 701/1301)	Dımaşk - 695'ten önce ⁶⁹	Matbu
4.	<i>Telhisu Camîi'l-usûl</i>	Rükneddin es-Semerkandî	Dımaşk - 695'ten sonra	Tahkik
5.	<i>el-Kâfi fi şerhi Usûli'l-Pezdevî</i>	Hüsameddin es-Sıgnakî (v. 714/1314)	Haleb – 704/1304 ⁷⁰	Matbu
6.	<i>Tabıratu'l-esrar fi şerhi'l-Menar</i>	Şücauddin et-Tarazî (v. 733/1333)	Dımaşk? - ?	KZ
7.	<i>Menazilu ehli'l-ictihad</i>	Şücauddin et-Tarazî	Dımaşk? - ?	KZ
8.	<i>er-Reft' fi şerhi'l-Bedi'</i>	Muslihuddin et-Tebrizî (v. 736/1335)	Dımaşk veya Kahire? - ?	Tez
9.	<i>Mukaddime fi usûli'l-fikh</i>	Taceddin el-Farazî (v. 739/1338)	Kahire? - ?	KZ
10.	<i>Ta'lika ale'l-Mahsûl (Karâfî'nin Mahsûl şerhi üzerine)</i>	Taceddin İbnü't-Türkmânî (v. 744/1343)	Kahire? - ?	KZ
11.	<i>Şerhu Müntehabi (Muhtasari)'l-Bâcî</i>	Taceddin İbnü't-Türkmânî	Kahire? - ?	KZ

67 Bu eserlerden mevcut olanların künye bilgileri için makalenin kaynakça kısmına, tez kapsamında çalışılanlar için metnin ilgili yerlerine bakınız.

Bu listede söz konusu alimlerin Memlûk coğrafyasında yazdığı eserlere yer verilmiştir. Bu sebeple Sıgnakî'nin Orta Asya'da iken yazdığı *el-Vaî şerhu'l-Müntehab* adlı eseri listeye alınmamıştır. Bu eseri, biri 692 yılı Safer ayında Kelabaz'da (Buhara'nın bir semti/mahallesi), diğeri 693 yılı Zilhicce ayında Harizm şehrinde olmak üzere öğrencilerine iki defa imla etmiştir. Bk. Sıgnakî, *el-Vaî*, muhakkıkın inceleme kısmı, 1/101. Benzer şekilde, Iraklı Hanefilerden İbnü'l-Fasîh (v. 755/1354), Bağdat'ta Mustansiriyye Medresesi'nde ders vermiş, 741'de Dımaşk'a gidip yerleşmiştir. Usule dair *Nazmu Menari'l-envâr* ve onun şerhi olan *Şerhu'l-Envar fi nazmi Menari'l-envar*'ı büyük ihtimalle Bağdad'da iken 730 yılı civarında telif ettiği için listede yer verilmemiştir. Yine Emir Katib el-Etkânî'nin Tüster şehrinde, 716/1316'da tamamladığı *et-Tebyin şerhu'l-Müntehab* adlı eseri de böyledir.

68 Habbazî'nin *Şerhu'l-Muğni*'sinin günümüze ulaşan bir nüshası, 686 yılı Zilhicce ayında (Ocak 1288) istinsah edilmiştir.

69 Eserin elimizdeki en eski tarihli nüshası (Murad Molla, 641), müellif hayattayken 695 yılı Cemaziyelevvel ayında istinsah edilmiştir. Bk. *Câmiu'l-usul*, inceleme kısmı, 28.

70 Eseri 18 Cemaziyelevvel 704 (1304) tarihinde tamamladı. Bk. *el-Kâfi*, muhakkıkın inceleme kısmı, 1/73; *Tesdid*, muhakkıkın (Türkçe) inceleme kısmı, 1/31, 32.

12.	<i>Ta'lik alâ Mukaddimete İbni'l-Hâcib</i>	Taceddin İbnu't-Türkmânî	Kahire? - ?	KZ
13.	<i>Ta'lika ale'l-Müntehab (li'l-Ahsikesî)</i>	Taceddin İbnu't-Türkmânî	Kahire? - ?	KZ
14.	<i>Şerhu'l-Muğni</i>	Alaeddin el-Kudsî (v. 746/1345)	Kudüs? - ?	KZ
15.	<i>el-Mukni' fi şerhi'l-Muğni</i>	Kıvamuddin el-Kirmanî (v. 749/1348)	Kahire - 1-18 Receb 724 (1324)	Tez
16.	<i>Keşfu'l-Kâşifi'z-zihni(el-mudni) fi şerhi'l-Muğni</i>	Kıvamuddin el-Kirmanî	Kahire? - ?	KZ
17.	<i>Camiu'l-esrar fi şerhi'l-Menar</i>	Kıvamuddin el-Kakî (v. 749/1348)	Kahire? - ?	Matbu
18.	<i>Bunyanu'l-vusûl fi şerhi'l-usûl li'l-Pezdevi</i>	Kıvamuddin el-Kakî el-Buharî	Kahire - 730 -741 arası bir tarihte	Tez
19.	<i>Mukaddime fi usûli'l-fikh (diğer adıyla: es-Sa'diyye (el-Ma'den) fi usûli'l-fikh)</i>	Alaeddin İbnu't-Türkmânî (v. 750/1349)	Kahire - ?	KZ
20.	<i>el-Kâşifu'z-zihni(el-mudni) fi şerhi'l-Muğni</i>	Şemseddin İbnu't-Türkmânî (v. 751/1350 civarı)	? - ?	KZ
21.	<i>Ref'u'l-külfe ani'l-ihvan fi zikri ma kuddime fihi'l-kiyas ale'l-işihsan</i>	Necmeddin et-Tarsusî (v. 758/1357)	Dımaşk - ?	KZ
22.	<i>eş-Şamil şerhu usûli'l-Pezdevi</i>	Etkânî (v. 758/1357) ⁷¹	Kahire – 752/1351 - 758/1357	Tez
23.	<i>eş-Şamil fi'l-usûl</i>	? (v. 760/1359 civarı)	? 760'dan önce	Mahtut
24.	<i>el-Kâmil şerhu's-Şamil fi'l-usûl</i>	? (v. 760/1359 civarı)	? 760'dan önce	Mahtut
25.	<i>Kudsu'l-esrar fi'htisâri'l-Menar</i>	İbnu'r-Rabve el-Konevî (v. 764/1363)	Kudüs – 756 veya daha önce	Matbu ⁷²
26.	<i>el-Mekkî el-Muhtar fi şerhi Kudsi'l-esrar</i>	İbnu'r-Rabve el-Konevî	Mekke – 756 yılı, Şevval'in başı ile Zilhicce'nin başı arası	Tez
27.	<i>Fethu'l-mucni şerhu'l-Muğni</i>	Şihabeddin el-Ayıntabî (v. 767/1365)	Dımaşk - 737	Tez
28.	<i>eş-Şafi şerhu usûli'l-Pezdevi</i>	Celâleddin el-Kurlanî (v. 767/1365)	? - ?	Tez

71 Etkânî'ye *Şerhu Takvimi'l-Edille* adlı bir eser daha nispet edilir. Ancak bu bir şerh olmayıp, daha çok onun *Takvimu'l-edille*'nin kenarına düştüğü notlardan ibaret görünmektedir. Bu sebeple listeye alınmamıştır.

72 Eser kısmî olarak tahkik edilip makale halinde neşredilmiştir.

29.	<i>Şerhu'l-Müntehi ale'l-Muğni</i>	Cemaleddin el-Konevî (v. 770/1369)	? - ?	KZ
30.	<i>el-I'caz fi'l-ıtiraz ale'l-edilleti's-şer'iyye</i>	Cemaleddin el-Konevî	? - ?	Mahtut
31.	<i>Muhtasar fi usûli'l-fikh</i>	Cemaleddin el-Konevî	? - ?	KZ
32.	<i>Kâşifu meâni'l-Bedi' (l'ibni's-Saatî)</i>	Siraceddin Ömer el-Gaznevî (v. 773/1372)	Kahire - 764	Tez
33.	<i>Şerhu'l-Muğni</i>	Siraceddin Ömer el-Gaznevî	? - 759 veya daha önce	Tez
34.	<i>Şerhu'l-Menar</i>	Siraceddin Ömer el-Gaznevî	? - ?	KZ
35.	<i>el-Levami' fi şerhi Cem'i'l-cevami' (natamam)</i>	Siraceddin Ömer el-Gaznevî	? - ?	KZ
36.	<i>Şerhu'l-Muğni</i>	Müeyyedüddin el-Harizmi (v. 775/1373)	? - ?	Tahkik
37.	<i>Şerhu'l-Menar</i>	Nukrekar, Abdullah b. Muhammed (v. 776/1375)	? - ?	Tez
38.	<i>Şerhu'l-Tenkih</i>	Nukrekar	? - 771	Mahtut
39.	<i>Şerhu'l-Muğni</i>	İbnu's-Sâiğ ez-Zümürüdü (v. 778/1376)	? - ?	Tez
40.	<i>Medaru'l-fuhul fi şerhi Menari'l-usûl</i>	Mîrek, Muhammed b. Mübarekşah (v. 784/1382)	? - ?	Tez
41.	<i>Dairu'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl (Medaru'l-fuhul'un ihtisarı)</i>	Mîrek	? - ?	Matbu
42.	<i>et-Takrîr alâ Usûli'l-Pezdevî</i>	Babertî (v. 786/1384)	Kahire - ?	Matbu
43.	<i>er-Rudud ve'n-nukud</i>	Babertî	Kahire - ?	Matbu
44.	<i>el-Envar fi şerhi'l-Menar</i>	Babertî	Kahire - 769 veya daha önce	Mahtut
45.	<i>Minhacu's-şeria (Menar şerhi)</i>	Celaleddin et-Tebbanî (v. 793/1391)	? - ?	Mahtut
46.	<i>Ta'lika ala Usûli'l-Pezdevî (natamam)</i>	Celaleddin et-Tebbanî	? - ?	KZ
47.	<i>Şerhu Muhtasari İbni'l-Hacib</i>	Celaleddin et-Tebbanî	? - ?	KZ
48.	<i>Risale fi'l-fark beyne'l-farzi'l-ameli ve'l-vacib</i>	Celaleddin et-Tebbanî	? - ?	KZ
49.	<i>Muhtasaru'l-Menar</i>	İbn Habîb el-Halebî (v. 808/1405)	? - ?	Matbu

50.	<i>Kitab fi'l-usûl?</i>	Ebu'l-Velid İbnu's-Şihne (v. 815/1412) ⁷³	? - ?	KZ
51.	<i>Şerhu'l-Menar</i> (Arapça-Türkçe)	Mukbil b. Abdullah (v. 9./15. yüzyılın ilk çeyreği?)	Kahire - ?	Mahtut
52.	<i>Gayetu't-tahriri'l-cami'</i> (<i>Fusûlu'l-bedai'nin</i> ihtisarı)	Yusuf b. İbrahim el-Vannuği (v. 839/1435 sonrası)	? - 832	Mahtut
53.	<i>Keşfu's-şevarid</i> (<i>Gayetu't-tahrir'in</i> şerhi)	Yusuf b. İbrahim el-Vannuği	? - 838	Tez
54.	<i>Şerhu Usûli'l-Pezdevî</i>	İbnu'z-Ziya el-Mekki es-Saganî (v. 854/1450)	? - ?	KZ
55.	<i>Şerhu'l-Menar</i>	Bedreddin el-Aynî (v. 855/1451)	Kahire - ?	KZ
56.	<i>Haşiye alâ Bedî'n-nizam</i> (natamam)	İbn Mevlanazade, Sibtu'l-Aksarayî (v. 859/1455)	? - ?	KZ
57.	<i>et-Tahrîr</i>	İbnu'l-Hümmam (v. 861/1457)	Kahire – 851 öncesi (son hali 861)	Matbu
58.	<i>Şerhu Bedî'n-nizâm</i>	İbnu'l-Hümmam	Kahire - ?	KZ
59.	<i>Şerhu't-Tahrir</i> (natamam)	Zeynuddin el-Hümmamî (v. 873/1469)	? - ?	KZ
60.	<i>Tahrîcu ehâdisi'l-Pezdevî</i>	İbn Kutluboğa (v. 879/1474)	Kahire - ?	Matbu
61.	<i>Hulasatu'l-efkar şerhi Muhtasari'l-Menar</i>	İbn Kutluboğa	Kahire - ?	Matbu
62.	<i>Haşiye alâ Şerhi'l-Menar</i> (İbn Melek)	İbn Kutluboğa	Kahire - ?	Mahtut
63.	<i>Risale fi'l-usûl</i>	İbn Kutluboğa	Kahire - ?	Tez ⁷⁴
64.	<i>Haşiye alâ Şerhi't-Tenkih</i> (Nukrekar)	İbn Kutluboğa	Kahire - ?	KZ
65.	<i>Şerhu'l-Varakat</i>	İbn Kutluboğa	Kahire - 821	KZ
66.	<i>Ecvibe an itirazâtî'l-İzz İbn Cemaa</i>	İbn Kutluboğa	Kahire - ?	KZ
67.	<i>el-Ferah ve's-surûr fi beyânî'l-mezâhibi'l-erbaati fi'l-usûr</i>	Muhyiddin el-Kafiyeci (v. 879/1474)	Kahire - 866/1462	Matbu

73 Ayrıca *el-Elfiyye fi'l-ulumî'l-aşere* adlı on ilim dalını manzum olarak anlattığı eserinde usul de yer alır. Bilgi için bk. Şükrü Özen, “İbnü's-Şihne, Ebü'l-Velid”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnus-sihne-ebul-velid> (04.08.2021). Eserin bazı bölümleri çeşitli mecmualarda *Ukûdü'l-cevâhir ve's-seb'u'z-zevâhir* adıyla kayıtlıdır (bu ikincisinde usul kısmı için bk. Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, 2743, 57a-60a).

74 Ahmed b. Ali el-Menini'nin (v. 1172) şerhi *el-Urfu'n-nâsim şerhu Risaleti Allameti'l-Kasım* içinde. Menini'nin bu eseri yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır.

68.	<i>Neşatu's-sudur fi şerhi'l-Ferah ve ş-Surur</i>	Kafiyeci	Kahire - 867/1463	Matbu
69.	<i>el-Vecizu'n-nizam fi izhari medariki'l-ahkam</i>	Kafiyeci	Kahire - ?	Matbu
70.	<i>et-Takrir ve'l-tahbir fi şerhi'l-Tahrir</i>	İbn Emiri Hac (v. 879/1474)	Haleb – 877 (tebyizi)	Matbu
71.	<i>Şerhu'l-Menar</i>	Seyfeddin el-Bektemuri (v. 881/1477)	? - ?	KZ
72.	<i>Tenvîru'l-Menar</i>	Ebu'l-Fazl İbnu'ş-Şihne (v. 890/1485)	? - ?	Mahtut
73.	<i>Cevahiru'l-efkar fi şerhi Muhtasari'l-Menar</i>	Mansur b. Ebi'l-Hayr el-Bilbisî (v. ?)	? - ?	Tez
74.	<i>Şerhu'l-Menar</i>	Zeynuddin İbnu'l-Aynî (v. 893/1488)	Dımaşk? - 868	Matbu
75.	<i>Şerh alâ hutbeti'l-Menar (İbn Melek)</i>	Bedreddin el-Mahallî (v. 896/1491)	? - ?	KZ
76.	<i>Şerhu Cem'i'l-cevâmi'</i>	Seriyyüddin İbnu'ş-Şihne (v. 921/1515)	? - ?	KZ